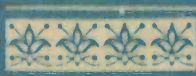
IORGU IORDAN

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

(Pe-nțelesul tuturora)

EDITURA STIINTIFICA SI ENCICLOPEDICA

21 VII 1983

IORGU IORDAN

ISTORIA LIMBII ROMÂNE
(Pe-nţelesul tuturora)

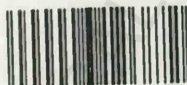

Iorgu Iordan

ISTORIA LIMBII ROMÂNE

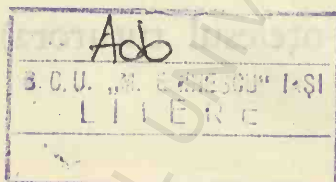
(Pe-nţelesul tuturora)

Editura ştiinţifică şi enciclopedică
Bucureşti 1983

Coperta: Gheorghe MOTORA

ABREVIERI

cf. = confer, compară
lat. = latin
masc. = masculin
pers. = persoana
pt. = pentru
rom. = românesc
sing. = singular
sl. = slav
subst. = substantiv
v. rom. = vechi românesc
v. sl. = vechi slav

PREZENTARE

Cartea de față este, cum arată și titlul, o istorie a limbii noastre. O istorie mult redusă ca dimensiuni, considerată și în sine și în comparație cu alte lucrări similare, cum sînt, înainte de toate, a lui Ovid Densusianu și a lui Alexandru Rosetti. Limitarea expunerii nu înseamnează totuși lăsarea la o parte a unor epoci sau momente din dezvoltarea limbii române de-a lungul celor două milenii care s-au scurs de la prima cucerire romană din Europa orientală.

Lucrarea mea se adresează unui public foarte larg, ceea ce spune, de altfel, subtitlul ei. Cititorii la care m-am gîndit eu nu au o pregătire, fie și modestă, în disciplinele filologice. Sînt însă intelectuali, oameni cu o formație care le înlesnește lectura unor studii de specialitate și le satisface o curiozitate științifică foarte legitimă. Mai cu seamă acest ultim lucru m-a determinat să risc — fiindcă este un anumit risc — a prezenta în mai puțin de 150 de pagini întreaga istorie a unei limbi.

Știu, adesea direct, că o asemenea curiozitate există și presupune, fără să mă înșel, că ea există într-o mare măsură, colorată afectiv, exact ca în cazul în care cineva vrea să știe „de unde se trage" (ca să parafrazez, pentru necesitatea de față, pe bătrînul cronicar moldovean, care a spus, cred, cel dintîi, că „de la Rîm ne tragem"). Indirect știu din numeroasele și variatele manifestări de astăzi, cînd atîția scriitori și publiciști își manifestă, mai reușit sau mai puțin reușit, sentimentele de dragoste și devotament față de poporul din care fac parte și față de limba lui. Am crezut că numai afectivitatea nu ajunge pentru întreținerea și dezvoltarea acestor sentimente.

Am avut în vedere și alt aspect al problemei. Din dorința, foarte firească, de a dovedi marea noastră vechime ca popor

în această parte a Europei vorbim foarte mult de strămoşii noştri etnici (geto-dacii) şi cam uităm pe cei culturali, de la care avem limba, purtătoare şi creatoare de cultură. „Uităm“ e un fel de a zice. De fapt, pornim de la ideea, care corespunde realităţii, că originea latină a limbii noastre este un adevăr pe care de multă vreme nu-l mai contestă nimeni şi de aceea nu ni se pare necesar să ne mai oprim asupra lui. Din păcate, se confundă, adesea cu voinţă, de cele mai multe ori însă din neştiinţă, originea limbii cu originea poporului care o vorbeşte. În cazul nostru predomină această ultimă idee în dauna celeilalte. Dacă românii însemnează ceva în istoria luminată a omenirii — şi acest lucru nu-l mai contestă astăzi nimeni, dimpotrivă — faptul se datoreşte limbii latine pe care şi-au însuşit-o strămoşii noştri etnici şi au transformat-o de-a lungul atîtor generaţii în româna de azi, limbă demnă să stea, cum stă şi în momentul de faţă, alături de semenele ei cele mai strălucite.

Iorgu Iordan

Capitolul I

ORIGINILE LIMBII ROMÂNE

Limba noastră este, la fel cu italiana, franceza, spaniola etc., o continuare a limbii latine, pe care romanii au dus-o, prin cuceriri militare de-a lungul cîtorva secole, în diversele provincii ale vastului lor imperiu. Dacia și cele două Moesii au fost printre ultimele teritorii pe care le-au cucerit romanii (prima, la începutul secolului al II-lea al erei noastre, celelalte două cu aproape două secole mai înainte).

Limba română a luat naștere și s-a dezvoltat, o bună bucată de vreme, nu numai la nord de Dunăre, ci și dincolo de acest fluviu, în Moesia Inferior (aproximativ, Bulgaria de azi) și Moesia Superior (în vechea Serbie, la apus de cealaltă și în continuarea acesteia).

Pînă nu demult, ba chiar și acum, teritoriul de formare a limbii române a fost limitat exclusiv la Dacia. Aceasta, nu din cauză că specialiștii n-ar fi cunoscut situația reală a procesului de cucerire și de stăpînire romană din regiunea orientală a Dunării. A intervenit un punct de vedere pur politic, drept consecință, interpretată interesat și neștiințific, a părăsirii Daciei de către împăratul Aurelian în a doua jumătate a secolului al III-lea. Într-adevăr, din cauza slăbirii treptate și neîntrerupte a puterii Imperiului roman, Dacia n-a mai putut fi apărată cu succes contra atacurilor din ce în ce mai dese și mai violente ale triburilor germanice (în frunte cu vizigoții).

Acest eveniment, foarte important în sine, a fost interpretat de către unii istorici străini în sensul că Dacia a rămas pustie, fără locuitori, și nu numai un timp mai lung sau mai scurt după producerea lui, ci pînă la sfîrșitul primului mileniu al erei noastre, cînd au început să se infiltreze în Ardeal maghiarii, deveniți destul de repede stăpînii lui politici. În ciuda celei mai elementare logici, ideea că

ţinuturile de peste munţi, deci tocmai acelea care au fost mai bine romanizate, a prins şi a fost însuşită de diverşi savanţi nemaghiari. Întrebarea: cum a putut rămîne fără picior de om atîtea secole o provincie bogată din punct de vedere economic, adică al posibilităţilor ei economice, este pur şi simplu o copilărie şi de aceea nu merită a fi pusă.

Interpretarea aceasta a părăsirii Daciei de către romani este contrară celei mai elementare logici. Poate crede serios cineva că întreaga populaţie a acestei provincii a fost dusă peste Dunăre? Mulţi dintre contemporanii noştri actuali au trăit, ca să zic aşa, momente istorice asemănătoare în timpul războaielor din 1914 — 1918 şi 1939 — 1945. Au dispărut sau au fugit, să zicem t o ţ i francezii, după invadarea ţării lor de către trupele germane? S-a petrecut ceva asemănător cu românii din Oltenia şi Muntenia, în ultimele luni ale anului 1916, după ocuparea acestora de către germani? Au plecat de la locurile lor, în ambele cazuri, autorităţile de toate felurile şi un număr, fie chiar mare, de particulari, care dispuneau de mijloacele necesare pentru a se deplasa în locuri ferite, cel puţin pentru moment, de război. Dar marea majoritate a populaţiei a rămas acolo unde trăia din generaţie în generaţie. Să nu uităm nici faptul, foarte important, că mijloacele de deplasare, ca să nu mă mai refer la riscurile de tot felul, care erau în epoca lui Aurelian, constituiau atîtea obstacole de neînvins, în ipoteza că populaţia Daciei s-ar fi gîndit să-şi părăsească locurile ei de baştină.

Am afirmat ceva mai înainte că poporul român, deci şi limba lui, s-au format atît la nordul, cît şi la sudul Dunării. Populaţiile cucerite de romani în Dacia şi cele două Moesii erau alcătuite din triburi de aproape înrudite din punctul de vedere al limbii şi al vieţii materiale şi spirituale. Aceasta înseamnează că romanizarea lor a dat acelaşi rezultat atît la nordul, cît şi la sudul Dunării. Cantitativ vorbind, acest proces a fost superior în cele două Moesii. Aceste provincii au fost cucerite cu aproape două secole înaintea Daciei şi — lucru mult mai important — ele au continuat, fără întrerupere, să fie „romane“ tot timpul, pînă la transformarea populaţiei romanizate în populaţie românească propriu-zisă. În Dacia, condiţiile de romanizare au fost mai puţin favorabile. Între primii ani ai secolului al II-lea, cînd această provincie devine „romană“, şi părăsirea ei de către Aurelian a trecut ceva mai mult de un secol şi jumătate. Acest interval de timp a fost insuficient pentru romanizarea maselor.

Şi-au însuşit limba latină un număr relativ mic de băştinaşi, în primul rînd păturile sociale înstărite, care, ca totdeauna şi pretutindeni, spre a-şi apăra interesele de clasă, şi-au însuşit limba şi unele obiceiuri ale cuceritorilor. Marea majoritate a geto-dacilor şi-au păstrat destul de bine limba şi modul lor de viaţă. Constatarea aceasta se întemeiază nu numai pe logică, ci şi, în primul rînd, pe procese similare din epoci mai apropiate de a noastră.

Cum se face totuşi că, la un moment dat, marea majoritate a populaţiei romanizate din zonele dunărene ale Imperiului roman se găsea, în ajunul transformării ei în populaţie românească propriu-zisă, la nord de Dunăre? În a doua jumătate a secolului al VI-lea şi de-a lungul celui următor a avut loc invazia triburilor slave, venite din locurile lor de baştină, care se extindeau, aproximativ, în regiunea scăldată de apele Vistulei şi ale afluenţilor acesteia. În drumul lor spre Peninsula Balcanică, slavii au traversat şi o bună parte a Daciei, unde unii dintre ei au şi rămas pentru totdeauna. Marea lor majoritate au trecut Dunărea şi au pus treptat stăpînire pe teritoriile locuite de populaţia romanizată sau în curs de romanizre. Consecinţa acestui eveniment de durată a fost pe de o parte dizlocarea spre nord, spre sud şi spre apus a populaţiei băştinaşe, iar pe de alta, slavizarea treptată a acesteia. Majoritatea însă a trecut Dunărea şi s-a aşezat definitiv în Dacia. Dat fiind că romanizarea a fost atît cantitativ, cît şi calitativ mult mai puternică în cele două Moesii decît în restul Peninsulei Balcanice, înseamnează că populaţia lor, retrăgîndu-se în faţa invaziei slave, a trecut Dunărea şi s-a stabilit în Dacia. Marele fluviu n-a fost niciodată pentru romani, în timpul stăpînirii lor, o graniţă în sensul de obstacol şi nici pentru populaţia băştinaşă, mai degrabă dimpotrivă, în sensul că ajuta la deplasarea ei în ambele sensuri. Toate aceste dizlocări explică pe de o parte apariţia poporului român ca unitate etnică de sine stătătoare la nord de Dunăre, iar pe de alta, existenţa în sudul şi vestul Peninsulei Balcanice a megleno- şi macedoromânilor, respectiv a istroromânilor.

La începutul prezentei expuneri am afirmat că limba română este o continuare a limbii latine. Cucerind treptat provinciile vastului lor imperiu, aşa cum îl cunoaştem în secolul al II-lea al erei noastre, romanii au procedat la exploatarea lor din punct de vedere economic, potrivit intereselor care i-au determinat să le cucerească. În acest scop

s-au folosit de oamenii lor, aduşi de ei, bine pregătiţi pentru această muncă foarte importantă. Totodată au avut grijă să prevină eventuale răscoale ale populaţiei cucerite printr-o organizare temeinică a puterii militare. Se înţelege de la sine că într-o măsură oarecare făceau apel şi la unii băştinaşi, aleşi cu grijă şi „educaţi“ în vederea scopurilor urmărite. Pentru problema noastră care este de natură lingvistică şi, implicit, culturală — căci limba este purtătoare şi chiar creatoare de cultură — faptul cel mai important este că toţi oamenii aceştia vorbeau latineşte. Lor li se adăugau şi numeroşi particulari, indivizi doritori de cîştig, şi aceştia vorbitori ai limbii latine, care izbuteau să obţină autorizaţia de a însoţi pe funcţionarii şi pe militarii trimişi în provincia cucerită.

În felul acesta, indiferent dacă romanii se gîndeau sau nu la consecinţele de ordin spiritual ale stăpînirii lor, limba şi cultura latină începeau a fi însuşite de către populaţiile cucerite. Ca de obicei în condiţii asemănătoare, primul pas l-au făcut păturile conducătoare ale băştinaşilor, doritoare să-şi apere interesele de clasă. Starea lor materială le permitea să angajeze profesori pentru copiii lor, care aveau la dispoziţie, probabil, şi şcoli propriu-zise. Marea masă a populaţiei îşi continua viaţa tradiţională, care nu se lăsa influenţată decît cu totul întîmplător şi sporadic de noile evenimente din ţara lor. Acest fapt are mare importanţă în legătură cu romanizarea privită din punctul de vedere al duratei ei (vezi mai departe).

Limba latină, la fel cu limba tuturor popoarelor ajunse la un anumit grad de dezvoltare spirituală, avea două variante principale: una cultă sau, cum i se spune de obicei, clasică, aceea pe care o cunoaştem din opere literare şi ştiinţifice, transmise nouă, şi alta populară (sau vulgară), vorbită de oamenii total neinstruiţi sau cu extrem de puţină instrucţiune. Aceasta din urmă se deosebea de cealaltă în linii mari, aşa cum se deosebesc în zilele noastre cele două variante ale unei limbi de cultură, cu precizarea că deosebirile de acum aproape două mii de ani erau şi mai numeroase şi mai mari.

Varianta populară a limbii latine diferea de cea cultă şi prin unele particularităţi absente cu totul sau foarte rare în aceasta din urmă. Este vorba de influenţa unor dialecte — căci variantele limbii latine, la fel cu ale unei limbi moderne erau nu numai de ordin social, ci şi teritorial — şi de influ-

enţa altor limbi. Coloniştii romani, cum li se spune oamenilor veniţi în provinciile cucerite, erau „romani" numai în ce priveşte limba. Cei mai mulţi se recrutau dintre băştinaşii romanizaţi ai provinciilor cucerite anterior, a căror limbă maternă a fost alta în fiecare dintre ele.

Să vedem acum o serie de particularităţi ale limbii latine populare, pentru a înţelege mai bine pe ale limbii noastre (şi ale altor idiome romanice).

Deşi numai vorbită, latina populară este destul de bine cunoscută, cel puţin în linii mari, şi aceasta, datorită faptului că ea apare în inscripţii, în documente particulare şi în unele texte care datează dintr-o epocă în care cunoaşterea latinei clasice lăsa mult de dorit. Materialul lingvistic popular existent în aceste izvoare a fost studiat şi prelucrat de numeroşi specialişti. Există, între altele, două lucrări, adevărate manuale, consacrate latinei populare. Ele sînt: L.H. Grandgent, *Introduccion al latín vulgar*, Madrid 1928; Veikko Väänänen, *Introductión au latin vulgaire*, Paris 1967.

Toate compartimentele latinei populare sînt, în comparaţie cu ale celei clasice, mult mai simple, şi aceasta, fiindcă simplă era însăşi gîndirea oamenilor care o foloseau ca mijloc de înţelegere între dînşii.

Astfel, în domeniul foneticii, deosebirilor de cantitate din latina clasică le corespund în latina populară deosebiri de calitate, dar numai în cazul lui *e* şi *o*. Aşadar, în loc de *a* lung şi *a* scurt, *e* lung şi *e* scurt etc., avem *a*, *e* închis şi *e* deschis, *i*[1], *o* închis şi *o* deschis, *u*[1]. Diftongii *ae* şi *oe* se monoftonghează, devenind *e* deschis, respectiv *e* închis. Diftongul *au* se preface în unele regiuni în *o* (deschis), în altele se păstrează (de pildă în Orient, deci în română: *audire*>*auzire*).

Un rol important în evoluţia vocalelor latineşti joacă accentul. Ceea ce am arătat chiar acum se referă la vocalele accentuate, foarte rezistente în general, graţie tocmai accentului. Cele neaccentuate ori au suferit diverse modificări ori au dispărut pur şi simplu, ca, de pildă, în *cálidus*>rom. *cald*, *óculus*>rom. *ochi*.

S-au produs şi alte modificări fonetice în latina populară. Cea mai importantă, caracteristică însă numai pentru Italia şi Dacia, este dispariţia consoanelor finale: *servus*> rom. *şerb(u)*, *facit*>rom. *face* etc. Şi *n* a dispărut în inte-

---

[1] Este vorba de *i* şi *u* lungi ai latinei clasice. Variantele lor scurte s-au deschis şi s-au prefăcut în *e* închis şi respectiv *o* închis (acesta nu pretutindeni).

riorul cuvintelor, unde prezența lui se reducea la simpla nazalizare a vocalei precedente: *densus*>rom. *des*.

Tendința, de fapt, necesitatea vorbitorilor de a simplifica lucrurile se manifestă și în domeniul morfologiei. Cele cinci declinări ale latinei clasice se reduc la trei, păstrate foarte bine în limba noastră: *casa*>*casă* (pl. *casae*>*case*); *servus*>*şerb(u)* (pl. *servi*>*şerbi*); *frater*>*frate* (pl. *fratres*>*frați*). Spre deosebire de alte limbi romanice, româna a păstrat două forme cazuale (afară de cea principală, devenită nominativ): una este vocativul masculin în *-e* (*domine*>*doamne*), cealaltă, genitiv-dativul feminin (*casae*>*case*).

Și morfologia adjectivului s-a simplificat, mai întîi prin împuținarea desinențelor. Cele cu trei desinențe au rămas cu două: *bonus*, *-a*>rom. *bun*, *bună*, iar cele cu două au pierdut una: *talis*, *-e*>rom. *tare*. De fapt, este vorba de modificări fonetice: *bonus* (masculin) și *bonum* (neutru) s-au confundat prin pierderea consoanelor finale, devenind *bonu*. Tot așa *talis*, *tale*, în urma dispariției lui *s* și a prefacerii lui *i* (neaccentuat) în *e*, au dat *tare*. Au avut loc însă și modificări morfologice propriu-zise în domeniul adjectivului, și anume înlocuirea formelor de comparație sintetice (cu sufixe atașate la temă) prin forme analitice, existente, de altfel, sporadic și în latina clasică: în loc de *formosior* s-a spus *magis formosus* (>rom. *mai frumos*) și în loc de *formosissimus* sau *maxime formosus* s-a spus *forte* (>rom. *foarte*) sau *tale* (>rom. *tare*) *formosus*. Aceste forme noi sînt de superlativ absolut. Pentru superlativul relativ s-a folosit comparativul (*mai frumos*) cu articolul determinativ *cel*. Formele noi prezintă avantajul de a fi mult mai clare decît cele vechi, de a satisface în mai mare măsură nevoia vorbitorilor de a se înțelege între dînșii, rațiunea supremă de a fi a limbii.

Tendința de simplificare apare și în flexiunea verbală, care în latina clasică era extrem de bogată și variată și de aceea greu de stăpînit pentru masele largi ale vorbitorilor. S-au pierdut mai întîi conjugările așa zise perifrastice (activă și pasivă): *laudaturus sum* „am de gînd să laud" și *laudandus sum* „trebuie să fiu lăudat". Conjugarea pasivă avea forme cu sufixe flexionare și forme analitice (participiul trecut plus auxiliarul *esse*). Primele au fost înlocuite prin forme analitice: pentru *laudor* s-a spus *laudatus sum* etc. Și în cadrul conjugării active au fost înlăturate unele forme, fie definitiv, deoarece erau simțite ca de prisos, fie prin înlocuirea lor cu

forme analitice: de pildă, pentru viitorul *laudabo* s-a recurs la infinitiv însoţit de un auxiliar de mod care exprimă „voinţa“: *volo* (rom. *voi lăuda*) sau intenţia: *habeo* (rom. *am a lăuda = am să laud*).

Mai bine a rezistat flexiunea pronominală, şi aceasta, din cauza structurii specifice a pronumelui, considerat din punct de vedere strict formal. S-a pierdut, la pronumele personal, numai genitivul, prin confuzie cu posesivul corespunzător: *ego>eu*; *mihi>mie*; *me>mă* etc. La persoana a III-a a apărut demonstrativul *ille* (rom. *el*), cu diversele lui forme cazuale. În schimb, s-a simplificat situaţia numeralului, prin dispariţia celor distributive şi multiplicative şi prin crearea de forme noi de la numeralele cardinale pentru cele ordinale: *al doilea*, *al treilea* etc.

Ar mai fi de amintit apariţia articolului, necunoscut latinei clasice, prin folosirea pronumelui demonstrativ *ille*, care, devenind un fel de anexă a substantivului, şi-a atenuat treptat sensul demonstrativ propriu-zis pînă la transformarea lui într-o formă gramaticală (la fel cu desinenţele). Spre deosebire de celelalte limbi romanice, articolul românesc aici în discuţie este enclitic. S-a discutat mult faptul acesta, emiţîndu-se numeroase puncte de vedere. Personal mi se pare că situaţia este cît se poate de clară. Fiind un determinant (cel puţin la început) al substantivului, articolul trebuia, la fel ca celelalte determinante (în primul rînd, adjectivele), să stea d u p ă substantiv.

În paginile precedente am stăruit, direct şi indirect, asupra ideii că latina populară diferă de cea clasică în domeniul foneticii şi al morfologiei (aceasta complicată adesea cu sintaxa), mai cu seamă prin simplitatea faptelor, prin numărul mult mai mic al acestora, precum şi prin variaţia lor destul de redusă. O situaţie asemănătoare găsim şi în ce priveşte lexicul. Constatarea nu surprinde, întrucît cauza este aceeaşi. Masele populare, lipsite de cultură şi limitate intelectual vorbind, nu puteau avea un vocabular prea bogat şi prea variat. Într-adevăr, cuvintele transmise limbii române, ca continuatoare a limbii latine, exprimă noţiuni aş zice elementare, în sensul că, oricît de înapoiat ar fi un popor, el nu poate exista, lingvistic vorbind, fără să cunoască şi, deci, să exprime prin cuvinte tot ceea ce îl priveşte direct din fiinţa sa şi din lumea înconjurătoare.

Latineşti sînt în română numele părţilor corpului: *cap*, *picior*, *mînă*, *ochi*, *gură*, *nas*, *faţă* etc. etc. Tot aşa numele

legăturilor de rudenie: *mamă*, *tată*, *părinți*, *soră*, *frate*, *cumnat(ă)*, *văr*, *vară*, *nepot*, *bunic(ă)* etc.; numele anotimpurilor și ale zilelor: *vară*, *toamnă*, *iarnă*, *primăvară*, *luni*, *marți*, *miercuri*, *joi vineri*, *sîmbătă*, *duminică*; numele aștrilor: *soare*, *lună*, *stea*; numele cerului, al norilor, al pămîntului; numele multor plante: *grîu*, *orz*, *secară*, *mei*, *cireș*, *prun*, *măr*, *păr*, *fag*, *frasin*, *carpen* etc.; numele celor mai multe animale domestice: *bou*, *vacă*, *oaie*, *berbec*, *cîine*, *cal*, *iapă*, *porc*, *scroafă*, *găină* etc. și ale unor animale sălbatice: *lup*, *urs*, *vulpe*, *iepure*, *vultur* etc.

Diverse activități și acțiuni ale oamenilor au și ele nume latinești: *ara*, *semăna*, *culege*, *alerga*, *merge*, *prinde*, *sări*, *lua*, *pierde*, *cîștiga*, *pleca*, *cînta*, *plînge*, *scrie* etc. Tot așa casa, cu obiectele din ea și din jurul ei : *casă*, *ușă*, *fereastră*, *pat*, *masă*, *scaun*, *perete*, *curte*, *poartă*, *acoperiș* etc.; funcțiunile vieții vegetative și spirituale: *simți*, *vedea*, *auzi*, *gusta*, *mînca*, *dormi*, *culca*, *înțelege*, *pricepe*, *cugeta*, *naște* etc.; terminologia fundamental-creștină: *cruce*, *creștin*, *cuminecătură*, *închina*, *mormînt* etc.

Din punct de vedere strict cantitativ, lexicul latinesc al limbii noastre este inferior morfologiei privite sub același aspect și care este aproape în întregime latinească. Deosebirea aceasta, care constituie o particularitate a oricărei limbi romanice, se explică prin natura diferită a acestor două compartimente considerate ca structuri. Morfologia și gramatica în totalitatea ei, împreună cu fonetica, sînt sisteme închise, în sensul că nu permit decît în mod cu totul excepțional infiltrarea unor elemente străine. Lexicul, dimpotrivă, este accesibil influențelor din afară, din cauză că cuvintele, chiar atunci cînd alcătuiesc familii (împreună cu derivatele și compusele respective) se leagă între ele prin sensul lor, care este oarecum abstract, adică nematerial.

O apreciere justă a problemei lexicului românesc de origine latină trebuie să țină seamă nu de cantitatea lui, ci de calitatea lui, după ierarhia pe care o are în cadrul limbii, în economia ei. Așa a procedat acad. Al. Graur în lucrarea sa *Fondul principal lexical al limbii române*, București, 1954. Rezultatul a fost foarte diferit de cel obținut de Cihac, autorul unui dicționar etimologic al limbii noastre, care afirmase că numai o cincime a lexicului românesc este de origine latină. Acest lingvist se limitase la simpla numerotare a cuvintelor românești înregistrate în dicționarul său, indife-

rent de ceea ce Hasdeu numise „circulaţia" lor, adică folosirea lor reală în viaţa de toate zilele a vorbitorilor, importanţa lor judecată tocmai din punctul de vedere al utilităţii lor şi al locului ocupat de ele în limbă. După calculul făcut de Al. Graur în urma analizei lexicului fundamental, alcătuit din cuvinte de felul celor enumerate ceva mai înainte, procentul termenilor transmişi din latină în română este de 60, deci de trei ori mai mare decît cel dat de Cihac.

Problema latinităţii lexicului românesc trebuie privită şi din alt punct de vedere. În 1920, Sextil Puşcariu a publicat studiul *Locul limbii române între limbile romanice* (de fapt, discursul său de recepţie ca membru activ al Academiei Române), în care acordă o atenţie specială tocmai lexicului limbii noastre. După ce dă o listă, destul de redusă, de cuvinte latineşti existente în alte idiome romanice, dar absente în română, enumeră pe cele care s-au păstrat numai în limba noastră (cca 120). Această cifră, chiar dacă o primim cu oarecare rezervă, este impresionantă, mai cu seamă dacă o raportăm la cele aproape 2 000 de cuvinte transmise limbilor romanice direct din latină. Impresionantă însă în mult mai mare măsură este natura unei bune părţi din acest tezaur lexical exclusiv românesc, judecat după noţiunile pe care le exprimă. De pildă: *creştin*<*christianus*, *despune* (vechi românesc) „a porunci"<*disponere*, *ferice*<*felix*, *-icis*, *împărţi* <*impartire*, *împuta*<*imputare*, *purcede*<*procedere*, *sunet*< *sonitus*, *veşmînt*<*vestimentum* ş.a. Am ales aceste cuvinte ţinînd seamă de faptul că în alte limbi romanice ele sînt împrumutate din latină după ce s-a terminat procesul de formaţie a lor, sînt aşa zise neologisme, cuvinte „culte".

La acestea se pot adăuga altele, care, prin conţinutul lor, aparţin altor ramuri de activitate. Exemple: *albastru*< **albaster* (neatestat, dar „cerut" de formaţii romanice similare), *astruca* (v. rom.) „a acoperi, a înmormînta"<**astruicare* (format de la *astruere* „a acoperi"), *ceaţă*<*caecia*, *cerbice*<*cervix*,*-icis*, *cerceta*<*circitare*, *dogar*<*dogarius*, *mărgea*< *margella*, *nutreţ*<*nutricium*, *pierzăciune*<*perdito*,*-onis* etc.

Putem fi siguri că în orice altă limbă romanică există situaţii asemănătoare, deşi condiţiile istorice în care s-a dezvoltat latina n-au fost perfect identice de la o provincie la alta a Imperiului roman. Cred însă că nicăieri nu s-au păstrat aşa de multe cuvinte latineşti proprii unei singure limbi. Faptul constituie, se pare, una dintre trăsăturile arhaice ale românei.

Nu numai limba noastră este o continuare a latinei duse prin cuceriri dincolo de granițele Italiei, locul ei de baștină. Cum se face însă că, după constituirea ca unități de sine stătătoare, româna, franceza, italiana etc. diferă atît de mult una de alta, încît cine vorbește ca limbă maternă pe una dintre ele nu înțelege pe nici una dintre celelalte? Răspunsul, aproximativ la început, a fost dat de mult, invocîndu-se condițiile istorice diferite de la una la alta în care a evoluat latina, de-a lungul timpului, în fiecare dintre provinciile Imperiului roman. Nu este vorba de condiții istorice în sens strict, deci cronologic, cum au crezut unii specialiști, care s-au referit la cei aproape patru sute de ani scurși de la prima provincie cucerită de romani (secolul al III-lea înaintea erei noastre — secolul al doilea al erei noastre). Este drept că de-a lungul acestui interval de timp latina a evoluat și, prin urmare, prezenta la un moment dat unele modificări absente mai înainte, cînd au fost cucerite unele provincii, și care s-au transmis, deci, prin latina dusă în provinciile cucerite ulterior. Este, de pildă, cazul pronumelui demonstativ, devenit personal, *ille*, al cărui dativ (*illui* pt. *illi* clasic) se găsește numai în franceză și în română (*lui*). Dar astfel de fapte sînt extrem de puține și de aceea nesemnificative. Nu urmează însă că ele trebuie ignorate sau neglijate.

Mult mai importante sînt alte elemente pentru a ne explica diferențierea latinei de la o provincie la alta a Imperiului roman. Înainte de toate, trebuie să invocăm faptul că populațiile cucerite de romani și romanizate cu timpul se deosebeau prin limbă și prin condițiile de viață materială și spirituală nu numai de la o provincie la alta, ci și, adesea, în interiorul aceleași provincii. Aceasta însemnează că fiecare dintre ele și-a însușit limba în felul ei, vreau să spun cu deprinderile fonetice proprii. Afirmația aceasta se poate verifica ușor de către oricine este atent la modul cum pronunță el însuși sau cei din jurul lui o limbă străină. Cu excepția celor care au învățat-o cînd erau copii mici, românii, chiar cînd cunosc perfect, să zicem, franceza, se trădează că nu sînt francezi prin modul cum pronunță această limbă. În privința asta toți lingviștii sînt de acord: nimeni nu neagă rolul jucat de deprinderile fonetice ale populațiilor autohtone în evoluția sunetelor limbii latine pe care și-au însușit-o. Extrem de greu, dacă nu chiar imposibil, este să se arate, convingător, care modificări fonetice ale latinei devenită română, franceză etc. sînt produsul influenței exercitate de fonetismele

limbilor autohtone. S-a discutat pînă la saturaţie, de pildă, transformarea lui *u* lung (= închis) latinesc în *ü*, specifică limbii franceze şi atribuită celţilor, populaţia de bază a Galiei. În ce priveşte româna, care ne interesează direct aici, s-a recurs la limba geto-dacilor şi a moesilor pentru a explica prefacerea lui *cs* în *ps*, a lui *ct* în *pt* (*coxa*>*coapsă*, *lucta*> *luptă*), precum şi existenţa lui *ă* şi *î*, vocale caracteristice ale limbii noastre. Incertitudinea, mare şi inevitabilă, în rezolvarea unor asemenea probleme se datoreşte faptului că nu se ştie nimic, fie şi aprovimativ sigur, despre pronunţarea limbilor autohtome. De aceea trebuie să ne mulţumim, cel puţin deocamdată (?), cu ideea pe care n-o poate combate serios nimeni, că, din punct de vedere fonetic, limbile romanice, deşi toate, sînt la origine una şi aceeaşi, adică latina, au căpătat înfăţişarea pe care le-o cunoaştem de la prima lor apariţie ca unităţi de sine stătătoare prin însuşirea lor de către populaţiile cucerite de romani cu deprinderile fonetice ale limbii materne. În cazul românei, pe lîngă particularităţile amintite aici mai sus, ar mai fi de amintit *ş* provenit din *s* urmat de *i* (*sic*>*şi*), *z* (apărut mai întîi ca *dz*, păstrat pînă azi în dialectul aromân) din *d* urmat de *i* (*dicere*>*zicere*) ş.a.

Mai puţin grea se prezintă situaţia elementelor autohtone în vocabularul limbilor romanice[1]. Şi aceasta, pentru că identificarea cuvintelor în discuţie, deşi foarte dificilă, este totuşi oarecum posibilă. Mai întîi, prin eliminarea, în cazul românei, a elementelor latineşti, a celor de origine slavă şi de alte origini. Rezolvarea problemei cu ajutorul acestei metode are totuşi riscurile ei, din cauză că nu tot ce nu este latinesc, slav etc. în lexicul românesc t r e b u i e să fie getodacic sau moesic. Şi totuşi sîntem nevoiţi să folosim această metodă, pentru că nu ştim nimic sau aproape nimic direct şi exact despre limbile populaţiilor romanizate, devenite cu vremea români. Lipsind astfel punctul de plecare propriu-zis al comparaţiei, s-a procedat prin analogie, adică prin demonstraţie logică. Deoarece populaţiile autohtone din această zonă a Europei, unde s-au format poporul român şi limba lui, erau alcătuite în majoritate din triburi trace (getodaci şi moesi), iar albanezii sînt, după părerea multor specialişti, continuatorii unor grupuri etnice de aceeaşi origine,

[1] În ce priveşte structura gramaticală, părerea oarecum generală a lingviştilor este că ea a rămas aceeaşi de la început, adică pur latinească, fără infiltraţii străine.

se încearcă identificarea unor cuvinte autohtone din limba noastră cu ajutorul albanezei. Printre cele aproape optzeci de cuvinte (după unii) sau de două ori mai multe (după alții) din această categorie[1] există destule care prezintă asemănări izbitoare atît fonetice, cît și semantice, cu termenii albanezi corespunzători. De pildă: *barză*—alb. *barδε* „alb", *mazăre*-alb. *moδulε*, *viezure* — alb. *vjeδulε* ș.a.

O situație asemănătoare au, în multe privințe, cuvintele românești de origine germanică, reală sau presupusă. În sprijinul, teoretic, bineînțeles, al existenței unor asemenea elemente în lexicul limbii noastre avem existența, la începutul evului mediu, pe teritoriul de formare a poporului român, a două triburi germanice: vizigoții (care și-au avut reședința la Nicopole de azi) și gepizii (aceștia au trăit în Dacia în secolul al V-lea și următoarele pînă la contopirea lor cu populația locală). Deși situația este, în cazul acestor populații, mai favorabilă decît în cazul geto-dacilor și moesilor pentru o cercetare științifică, nu s-a putut ajunge la identificarea, convingătoare pentru toată lumea, a unor elemente germanice în limba română. După o epocă în care specialiștii negau cu hotărîre existența unor cuvinte germanice în limba noastră, s-a ajuns la punctul de vedere oarecum opus, în sensul că ele există și chiar într-un număr relativ mare. Această idee apare după primul război mondial și, cred, drept consecință, fie și indirectă, a acestuia. Unul dintre susținătorii ei a fost romanistul Ernst Gamillscheg, autor al unei lucrări în trei volume (*Romania Germanica*), în care studiază influența germanică asupra tuturor limbilor romanice (deci și a românei). Altul a fost compatriotul nostru C. Diculescu, istoric ca formație, care s-a ocupat într-o lucrare destul de voluminoasă de gepizi. Ambele lucrări au fost recenzate, în general, defavorabil, din cauza exagerărilor mai ales de ordin cantitativ, dar și pentru că demonstrația strict lingvistică lasă de dorit (în special în a doua). Rezultatul definitiv al discuțiilor a fost totuși pozitiv, în sensul că toți participanții au recunoscut justețea teoretică a ideii că limba română are, t r e b u i e să aibă un număr oarecare de elemente lexicale de origine germanică, date fiind condițiile istorice menționate ceva mai sus (vecinătatea și chiar co-

[1] Unii amatori, care, cu sau fără intenție, suferă de „dacomanie" (cum spunea, mi se pare, Kogălniceanu, pe la 1840), afirmă că toate sau aproape toate cuvintele românești cu etimologie necunoscută (cîteva mii!) sînt de origine autohtonă.

existența populațiilor de limbă germanică și a celor de limbă romanică). Mai grea, ca să nu spunem aproape imposibilă, este identificarea cuvintelor în discuție.

Cu totul alta este situația elementului vechi slav în limba noastră. Am arătat ceva mai înainte că de-a lungul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea și de-a lungul întregului secol al VII-lea triburi slave, foarte numeroase, s-au așezat în Dacia (mai puține) și în Peninsula Balcanică, venind astfel în contact direct cu populația acestor regiuni, care se găsea de cîteva secole în curs de romanizare. Nu mi se pare necesar să mă opresc în detaliu asupra condițiilor istorice care au înlesnit pătrunderea cuvintelor vechi slave în limba populației în curs de romanizare din Dacia și Peninsula Balcanică. Cititorii curioși să le cunoască de aproape pot consulta *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 788 și urm. (în special p. 792 — 794 și 806 — 808). Trebuie precizat aici numai faptul, foarte important, că este vorba de un proces etnologic de durată și de largă extindere, avînd la bază simbioza slavo-romanică.

Elementul vechi slav al lexicului limbii noastre a fost studiat destul de temeinic, începînd încă de pe la mijlocul secolului trecut. Să vedem acum mai de aproape cum se prezintă concret situația.

O serie bogată de obiecte și de noțiuni dintre cele mai intim legate de viața materială și spirituală a omului au în limba noastră numiri vechi slave. De pildă: *cocoș*, *dobitoc* (cu sensul de „animal"), *gard*, *grapă*, *haină*, *hrană*, *ogradă*, *ovăz*, *plug*, *podgorie*, *topor*, *uliță*, *văzduh*, *zăpadă* (și sinonimul *omăt*); *a dobîndi*, *drag* (și sinonimul *scump*), *a grăi*, *a iubi*, *a izbîndi*, *nevastă*, *obraz*, *prieten*, *sărac*, *a sfîrși*, *slab*, *a trăi* etc.

Foarte numeroși au fost într-o vreme termenii din limbajul bisericesc și din cel administrativ, datorită faptului că, în țările noastre, secole de-a rîndul, biserica și statul au folosit limba slavă veche, sub un aspect mai mult ori mai puțin specific al ei. Majoritatea cuvintelor în discuție (mai ales cele cu conținut administrativ) au dispărut cu timpul, drept urmare a schimbărilor intervenite în condițiile de viață social-politică a românilor.

Au avut loc și calcuri lingvistice, adică traduceri de cuvinte slave prin cuvinte latinești parțial sinonime, dovadă a întrepătrunderii, prin indivizii vorbitori, a celor două limbi în contact. Astfel, cuvîntul de origine latină *carte* a căpătat

sensul de „carte", alături de cel vechi („document scris"), sub influenţa v. sl. *kniga* „document şi carte". Tot aşa *lume*<lat. *lumen* „lumină" a ajuns să însemneze ceea ce însemnează de multă vreme după modelul v. sl. *svet* „lumină; lume".

Numărul mare al cuvintelor vechi slave din limba noastră a avut drept urmare, între altele, detaşarea de temă a unei bune părţi din afixele cu care erau formate, ceea ce a contribuit la înmulţirea posibilităţilor, deja numeroase, prin moştenire din latină, ale limbii noastre de a-şi îmbogăţi vocabularul cu ajutorul derivării. Acest fapt arată că elementul vechi slav de natură lexicală s-a integrat oarecum în însăşi structura limbii române, dovadă a întrepătrunderii, de care vorbeam mai sus, a limbilor celor două populaţii aflate în simbioză.

O bună parte din obiectele şi noţiunile desemnate prin termeni de origine veche slavă aveau, fără îndoială, nume latineşti, eventual (foarte rar) unul autohton înainte de venirea în contact a vorbitorilor de limbă latină cu cei de limbă slavă. Această ipoteză o impune natura conţinutului exprimat de cuvintele în chestiune. Cine poate afirma că populaţia romanizată sau în curs de romanizare din regiunile unde a luat naştere poporul român nu vorbea de „dragoste", de „nevastă", de „prietenie"? Pornind de la această idee justă, unii lingvişti au încercat, din fugă, să descopere cauzele concrete, pentru fiecare caz în parte, ale înlocuirii cuvintelor latineşti prin sinonimele lor slave. S-a invocat adesea o m o n i m i a. Astfel lat. *carus* „scump; drag" a avut acelaşi reflex ca lat. *carrum* „car", dat fiind că româna a pierdut, încă din epoca latinităţii tîrzii, opoziţia *r-rr*, precum şi consoanele finale, ceea ce însemnează că ambele aceste cuvinte au devenit *caru*, şi, în ciuda faptului că unul era adjectiv, iar celălalt substantiv, într-o legătură sintactică de felul lui *caru(lu) meu* omonimia era, evident, „insuportabilă" şi trebuia, deci, evitată. O explicaţie asemănătoare a fost propusă pentru apariţia lui *a iubi* în locul lui *amare:* pers. I sing. a prezentului indicativ de la acest verb latinesc trebuia să sune *ámu*, adică exact la fel ca *ámu*, continuatorul, cu modificări serioase, al lat. *habeo* „a avea". Omonimia joacă, bineînţeles, un rol important în viaţa limbilor, cum au arătat J. Gilliéron şi mulţi dintre adepţii lui entuziaşti. Se pune totuşi întrebarea dacă în cazul lui *amare* a intervenit un simplu proces oarecum mecanic, cum este, în fond, omonimia, sau ne găsim în faţa unei cauze profunde, produs al convieţuirii intime amintite mai sus,

în sprijinul căreia poate fi invocat şi subst. *nevastă* (= femeia soţului), atît de înrudit, ca ambianţă afectivă, cu *scump*, *drag* şi *a iubi*. Esistenţa unor cuvinte vechi slave în română se explică mai uşor şi mai convingător, recurgîndu-se la progresul tehnic care determină înlocuirea unei unelte prin alta superioară, cu consecinţa, de multe ori inevitabilă, a înlocuirii numelui uneltei vechi prin numele celei noi. Este, între altele, cazul lui *plug*, de origine slavă, care a înlocuit pe *aratu* (<lat. *aratrum*); avansul tehnic al slavilor în domeniul agriculturii este o realitate în epoca de formare a poporului român, cum probează şi alţi termeni agricoli, în marea lor majoritate, nume de unelte şi de anexe ale uneltelor.

Influenţa slavă nu s-a terminat odată cu apariţia românilor ca unitate etnică închegată şi de sine stătătoare. Vecinătatea directă cu popoare de limbă slavă (bulgari şi sîrbi la sud, ucraineni la răsărit) a dus, prin forţa lucrurilor, la relaţii economice, politice şi culturale, care s-au soldat, din punct de vedere lingvistic, cu o mare cantitate de împrumuturi lexicale reciproce. Căci nu numai românii au împrumutat cuvinte de la vecinii lor slavi, ci şi aceştia şi-au însuşit din limba noastră o serie de termeni aparţinînd, prin conţinutul lor, unor diverse domenii de activitate materială şi spirituală. Nu cred necesar să mă opresc aici asupra împrumuturilor slave noi şi mai noi. Trebuie să arăt totuşi că majoritatea, poate marea lor majoritate, nu sînt general româneşti, ci reprezintă o particularitate a graiurilor limbii noastre, situate în vecinătatea imediată a populaţiilor slave respective. Astfel, subdialectul moldovenesc, îndeosebi partea lui nordică şi mai puţin cea centrală, posedă un număr mare de cuvinte ucrainene, după cum subdialectul muntenesc propriu-zis, graiul oltenesc de vest şi cel bănăţean de est sînt bogate în împrumuturi bulgăreşti, respectiv sîrbeşti.

Capitolul II

FORMAREA LIMBII ROMÂNE

Procesul de transformare a latinei orientale în română începe, teoretic vorbind, imediat după cucerirea de către romani a teritoriului unde a luat ea naştere (vezi mai sus, p. 10), drept urmare a simbiozei populaţiilor autohtone şi a

coloniştilor aduşi de cuceritori, vorbitori toţi ai latinei sub forma ei populară. Acest proces a durat mai multe secole. Din păcate, sfîrşitul lui nu poate fi prezentat decît cu mare aproximaţie. Aceasta, din cauză că nu avem (şi nici nu putem avea, date fiind împrejurările) nici o indicaţie, fie şi puţin precisă, în ce priveşte acest aspect al problemei. De aceea trebuie să ne mulţumim cu conjecturi, pornind de la anumite fapte oarecum sigure sau mai sigure. Unele sînt să le zicem externe, altele interne. Cele dintîi ni le furnizează istoria unor limbi romanice occidentale, cu privire la care dispunem de texte relativ timpurii. Este cazul francezei, cu *Jurămintele de la Strasbourg* (anul 842)[1]. Se presupune că, dacă la această dată se vorbea franţuzeşte, putem spune că această limbă exista, ca atare, încă din secolul precedent. Aşadar, latina din jumătatea de nord a Galiei a avut nevoie de cca 800 de ani spre a deveni franceză. Cam tot atîta vreme îi va fi trebuit şi latinei orientale pentru a se transforma în română. Cum vedem, este vorba de o ipoteză destul de şubredă. Mai multă încredere poate inspira referirea la evoluţia latinei orientale înseşi, pornind de la fonetismul acesteia, aşa cum îl cunoaştem dintr-o epocă ceva mai tîrzie. Cuvintele latineşti moştenite au suferit de-a lungul timpului multe şi importante modificări. (Se poate spune că, dacă româna este altă limbă decît franceza sau italiana, deşi toate trei continuă aceeaşi limbă, care este latina, faptul se datoreşte, înainte de toate, modificărilor fonetice, diferite de la una la alta.) Amintesc aici cîteva mai caracteristice. De pildă: *a* accentuat urmat de *n* sau de *m* + consoană s-a prefăcut în *î* (*panis* > *pîne*, *campus* > *cîmp*); *e*, în aceleaşi condiţii, a devenit *i* (*plenus* > *plin*, *tempus* > *timp*); *l* intervocalic > *r* (*mola* > *moară*, *sol*, *solis* > *soare*) etc. Cuvintele împrumutate din alte limbi nu prezintă nici una dintre aceste modificări fonetice, ceea înseamnă că au fost împrumutate după ce modificările în discuţie nu se mai produceau. (Căci legile fonetice, cum li se spune — mai ales li se spunea — acestor modificări acţionează un timp mai mult ori mai puţin îndelungat, după care îşi pierd eficacitatea.) Cele mai vechi împrumuturi sînt cele slave din epoca simbiozei slavo-romanice, care, cum am văzut în capitolul precedent, a început în a doua jumătate

[1] O franceză aproximativă, destul de apropiată de latină şi asemănătoare, mai mult decît s-ar fi aşteptat, cu provensala (din sudul Franţei).

a secolului al VI-lea şi în secolul următor. Aceste împrumuturi n-au suferit transformările fonetice menţionate mai înainte, fiindcă acţiunea lor încetase în momentul cînd cuvintele respective au fost împrumutate. Acest moment, care este, în realitate, o serie de momente, adică o epocă, nu începe însă în a doua jumătate a secolului al VI-lea (vezi aici mai sus), din cauză că simbioza slavo-romanică, pentru a-şi produce efectele de ordin lingvistic, a avut nevoie de o durată, care nu poate fi precizată, dar este de presupus că a fost destul de îndelungată. În orice caz, putem presupune, fără riscul de a greşi, că spre sfîrşitul secolului al VI-lea şi de-a lungul celui următor simbioza slavo-romanică îşi va fi produs efectul lingvistic, care este limba română, idiom romanic de sine stătător, diferit de latina pe care totuşi o continua, ca şi de celelalte limbi romanice, cu care are comun elementul de bază, latina. S-a discutat mult, într-o vreme, în legătură tocmai cu epoca, aproximativă, în care s-a încheiat simbioza slavo-romanică, situaţia următoarelor cuvinte româneşti: *jupîn*, *smîntînă*, *stăpîn*, *stînă* şi *stîncă*. Lingviştii s-au oprit pe de o parte la prezenţa, în toate, a unui *î* accentuat, iar pe de alta la sensul lor, care ne trimite la ocupaţia străveche a românilor: păstoritul. Existenţa în slava veche a unor cuvinte perfect corespunzătoare celor româneşti, atît fonetic, cît şi semantic, a determinat pe unii lingvişti să le considere drept împrumuturi slave. Contra acestei păreri s-a obiectat, mai întîi prezenţa lui *î* în locul lui *á*, care în toate celelalte împrumuturi vechi slave se păstrează (*hrană*, *rană*, *strană*), şi apoi semantismul lor, care ne trimite la păstorit, domeniu de activitate în care există aproape numai termeni moşteniţi (din latină sau din limba populaţiilor autohtone). De aceea s-au propus etimologii pornind de la aceasta din urmă, în general puţin sau deloc convingătoare. Al. Rosetti susţine originea lor slavă, propunînd o explicaţie pur fonetică (structura silabei vechi slave cu $\acute{a} + n$). Eu m-aş gîndi la o explicaţie cronologică: dat fiind numărul mare al împrumuturilor de acest fel, este evident că ele s-au produs de-a lungul unei epoci întregi şi că cele cinci cuvinte menţionate mai sus au fost printre cele dintîi împrumutate, pe vremea cînd legea fonetică $\acute{a} + n > \hat{\imath}$ acţiona încă.

În paginile precedente am dat un număr de exemple care arată cum s-au modificat din punct de vedere fonetic o serie de cuvinte latineşti moştenite. Lista trebuie îmbogăţită cu altele, spre a ne face o idee despre aspectul fonetic al

limbii noastre la începuturile ei de existență ca idiom romanic de sine stătător. De altfel, acest aspect se păstrează, în cazul cuvintelor vechi, pînă în momentul de față aproape neschimbat. Să vedem acum și alte trăsături caracteristice. În vocalism avem apariția lui *ă* și *î*, necunoscuți limbii latine. După unii specialiști am avea a face cu sunete din s u b s t r a t, cum se spune adesea limbii populațiilor autohtone (pornindu-se de la s t r a t, care este limba latină, elementul de bază al românei). Se invocă în sprijinul acestei păreri existența unei vocale identice sau foarte asemănătoare cu *ă* în limbile balcanice (bulgara și albaneza)[1]. Rom. *ă* provine dintr-un *a* latinesc neaccentuat (*casă<casa*) și dintr-un *e* latinesc, precedat de consoane labiale (*mă*<lat. *me*, *păr<pirum*, cu *i* >*e*) ș.a. Acestei epoci îi aparține și diftongarea lui *e* accentuat, cînd în silaba următoare se află un *ă* sau un *e*: (*să*) *creadă* <*credat*, *meargă*<*mergit* ș.a. Avînd în vedere că fenomenul există și în dialectele românești din Peninsula Balcanică, trebuie să-l considerăm datînd din vremea cînd limba noastră nu se diversificase în dialectele pe care i le cunoaștem mai tîrziu.

În domeniul consonantismului avem africatizarea lui *d*, *t*, *c*, *g* urmați de *e* sau *i*: *dicere*>*(d)zicere*, *tĕrra*>*ț(e)ară*, *cera*>*ceară*, *gemere*>*geme(re)* etc. Grupurile *cl* și *gl* au devenit *ḱ*, respectiv *ǵ* prin fazele *cl'*, *gl'*: *clamare*>*chema(re)*, *glacia*>*gheață* ș.a.

Cele mai numeroase și (unele) mai importante modificări fonetice s-au produs, cum am arătat în capitolul precedent, încă din epoca latină propriu-zisă. Faptul că ele au fost mai mult ori mai puțin generale ca răspîndire geografică și de aceea reprezintă trăsături caracteristice și ale altor continuatoare ale latinei nu înseamnă că încetează de a mai fi astfel și pentru a noastră. Comparația o facem pornind de la limba de bază ca să ajungem la română. Este metoda istorică propriu-zisă, care se impune ori de cîte ori se urmărește evoluția unui idiom oarecare. Fiecare are istoria lui proprie, chiar dacă anumite fapte, mai numeroase ori mai puțin numeroase, se întîlnesc și în alte limbi înrudite genealogic. Trimiterea la cele arătate în capitolul precedent este valabilă și pentru celelalte compartimente ale limbii, care sînt morfologia (mai bine zis morfosintaxa) și lexicul.

---

[1] În ce privește pe *î*, se admite, în general, că provine dintr-un *ă* (la fel oarecum cu *e* > *i*).

Ar mai fi de adăugat o serie de fapte din domeniul morfologiei (sau al morfosintaxei), care au apărut pentru prima oară în epoca aici în discuţie, ca urmare a influenţei, reale sau presupuse, a limbii vechi slave.

În flexiunea substantivului a apărut vocativul feminin în *-o*, necunoscut limbii latine. Unii lingvişti au crezut că aceeaşi origine are şi vocativul masculin în *-e*, deşi latina poseda o asemenea formă la substantivele declinării a doua (v. mai sus, p. 14). Teoretic se poate admite că vocativul moştenit a fost întărit de cel vechi slav: existenţa lui *-o* la feminine a putut interveni, dată fiind identitatea cazuală (tot vocativ), în paradigma masculinului, suprapunîndu-se peste desinenţa latinească identică cu cea slavă.

După cum se ştie, multe substantive masculine (de obicei nume de fiinţe umane în sens larg) au şi un vocativ în *-le*: *băiatule* (alături de *băiete*), *Ionescule* etc. Şi pe acesta l-au socotit unii drept produs al influenţei vechi slave, dar fără temei serios, ca şi la *-e*, cum am văzut mai sus. Aici mai intervine un obstacol: în bulgară *-le* se întîlneşte şi la substantive feminine. Rom. *-le* este, de fapt, *-e* alipit la nume de persoană terminate în *-u* (*Iancu*, *Radu*), care a fost simţit ca articol enclitic (cf. grafii de felul lui *Radul*) şi a dat naştere lui *-ule*.

Alte fapte morfologice, combinate, parţial, cu derivarea şi cu sintaxa, de origine veche slavă ne întîmpină la numeralul cardinal. Este vorba, mai întîi, de formarea numeralelor de la 11 la 19 inclusiv, pornindu-se de la primele nouă urmate de *zece*, de care se leagă cu ajutorul lui *spre* (*unsprezece* etc.) <lat. *super* „deasupra, peste", după model slav (jedinŭ *na* desęte). Celălalt fapt priveşte numeralele 20-90: *zece* este tratat ca substantiv şi, fiind precedat de „doi", „trei" etc., capătă forma de plural (*zeci*), exact ca în v. sl. *dŭva desęti*.

Şi flexiunea verbală românească datoreşte unele inovaţii (faţă de cea moştenită) influenţei slave. Avem, în primul rînd, îmbogăţirea semantică a diatezei relexive. Cea mai importantă noutate faţă de latină este folosirea formei reflexive cu valoare de pasiv: *orice abatere de la lege se pedepseşte; Eminescu s-a născut în anul 1850*. Se mai atribuie influenţei slave vechi apariţia viitorului anterior (*cînd vei veni la mine, eu voi fi terminat pregătirea călătoriei noastre*) şi a condiţionalului perfect (cu valoarea imperfectului indicativ în propoziţiile introduse prin *dacă*: *dacă aş fi ştiut că vii... = dacă ştiam că vii...*).

Un loc aparte în formarea limbii române ocupă derivarea de cuvinte noi cu ajutorul prefixelor și sufixelor vechi slave. Numărul mare al cuvintelor slave din limba română în preajma apariției ei ca unitate de sine stătătoare le-a creat o situație asemănătoare cu a celor latinești din punctul de vedere al contribuției lor la îmbogățirea vocabularului prin mijloace proprii. În numeroase cazuri exista un derivat cu prefix sau sufix alături de cuvîntul care servea drept temă a derivatului. De pildă: v. sl. (*ne*)*milostivŭ*>rom. (*ne*) *milostiv* și altele asemănătoare au dus la derivarea cu *ne-* de la teme latinești, ca *nebun*<*bun*, *netot*<*tot* etc.; după v. sl. *dijakonitsa*, alături de masc. *dijakonŭ*>rom. *diacon*(*iță*) ș.a. s-au format *portăriță*<*portar* ș.a. Modelul ca atare exista deja în limbă, grație cazurilor similare de origine latină, de ex. *aurar*<*aurarius*, alături de *aur*<*aurum* etc.

Iată principalele prefixe și sufixe slave din această epocă (primele, puțin numeroase și, în bună parte, neproductive): *ne-* (vezi aici mai sus), *po-* (*ponegri*), *pre-* (*a preface*, *a prelucra* etc.), *răs-*[1](*răsuci*). Sufixele sînt mult mai numeroase: *-ac* (*crudac*<*crud*), *-că* (*puică*<*pui*), *-an* (*lungan*<*lung*), *-anie* (*petrecanie*), *-aș* (*codaș*), *-eală* (*împărțeală*), *-ean* (*apusean*), *-ei* (*Știrbei*), *-elnic* (*îndoilenic*), *-enie* (*curățenie*), *-eț* (*măreț*), *-ic* (arom. *bărbatic*), *-ice* (*pădurice*), *-ici* (*corbici*), *-ină* (*stupină*), *-iș* (*acoperiș*), *-iște* (*porumbiște*), *-iță* (*linguriță*), *-iv* (*uscățiv*), *-nic* (*datornic*), *-u-* (sufix verbal: *a căpătui*), *-uș* (*bărbătuș*).

Capitolul III

EPOCA ANTELITERARĂ A LIMBII ROMÂNE

După cum am arătat în capitolul precedent, româna exista în secolul al VIII-lea ca unitate lingvistică distinctă, în sensul că, deși continua limba latină, suferise modificări, multe și importante, care o deosebeau, în general, de limba ei de bază și totodată de limbile romanice occidentale, și acestea, continuatoare ale latinei. În ce privește data, care,

[1] Există și un *răs-* de origine latină (< *re-* + *ex-*), de ex. *răsări*, cu care nu se confundă omonimul slav, din cauză că fiecare are valoarea lui semantică, diferită de a celuilalt.

în condiţiile istorice de atunci, nu poate fi decît aproximativă, lingviştii nu sînt toţi de acord. Unii împing această dată cu două, trei secole înapoi, iar alţii, ţinînd seamă numai de Dacia, afirmă că româna există încă din momentul cuceririi de către romani a acestei provincii.

Odată constituită în linii mari ca unitate lingvistică propriu-zisă, limba română a continuat, cum nu se putea altfel, să evolueze, să sufere influenţe din partea limbilor popoarelor cu care vorbitorii ei au venit în contact direct, datorită vecinătăţii. Un loc important îl ocupă limbile maghiară şi bulgară, atît ca extindere teritorială, cît şi ca intensitate a influenţei lor. Din maghiară dacoromâna[1] are cuvinte ca următoarele: *aprod*, *a bănui*, *belşug*, *bir*, *a bîntui*, *a chibzui*, *chin*, *chip*, *dijmă*, *a făgădui*, *fel*, *gazdă*, *gînd*, *heleşteu*, *hotar*, *ilău*, *imaş*, *lăcaş*, *a locui* (cu *o* pentru *ă* sub influenţa lui *loc)*, *meşter*, *neam*, *oraş*, *puşcă*, *sălaş*, *a tăgădui*, *vamă*, *viteaz* ş.a.

Influenţa maghiară s-a exercitat şi în domeniul formării cuvintelor, aşadar într-un aspect al structurii limbii noastre: *-işag*, în *furtişag*, cu varianta *-eşag*, în *feleşag*; *-şug*, în *beteşug*, *meşteşug (<meşter + -şug)*; *-uş*, în *bătăuş*, *cărăuş* etc., *-ălui*, în *preţălui (<preţ)* etc. Nu pare a fi străină de limba maghiară, cel puţin în unele cazuri, apariţia sufixelor *-aş*, *-eş* şi *-ăş*, existente însă şi în slavă şi atribuite, în general, influenţei acesteia.

Deoarece condiţiile istorice care au dus, în mod firesc, la împrumuturi maghiare în limba noastră au continuat să existe şi în epocile următoare, însemnează că acest proces nu se termină niciodată. Mai degrabă, dimpotrivă, dar, din punct de vedere geografic, limitat, cantitativ vorbind, la ţinuturile de peste munţi, unde românii şi maghiarii convieţuiesc de foarte multă vreme. De aceea, elementele lexicale de origine maghiară ale limbii noastre alcătuiesc două straturi: unul vechi, mai subţire cantitativ, dar puternic încetăţenit, căci aparţine limbii române comune, altul mai nou, dar mai gros, cel puţin pînă la unirea Transilvaniei cu România Veche (1918), limitat la graiurile româneşti de peste Carpaţi şi supus, în mod inevitabil, după acest eveniment epocal, la o reducere numerică treptată.

O situaţie întrucîtva asemănătoare are elementul de origine bulgară al limbii române. În capitolul precedent am

---

[1] Celelalte dialecte româneşti nu posedă elemente de origine maghiară.

prezentat suprastratul slav[1] ca parte constitutivă, cel puţin într-o anumită măsură, a limbii noastre. Influenţa bulgară este un fel de continuare a celei vechi slave. Şi aceasta, în primul rînd, din cauza marii lor asemănări. Se ştie că unii slavişti au considerat vechea slavă drept veche bulgară, şi chiar cei care combat această părere, recunosc, prin forţa lucrurilor, că între cele două limbi există apropieri numeroase şi importante, absente în cazul altor limbi slave, oricare ar fi ele. La aceasta se adaugă faptul că pînă într-o epocă apropiată de a noastră influenţa bulgară s-a exercitat asupra limbii române considerată în întregimea ei. Deci şi aici două straturi, întocmai ca la influenţa maghiară (vezi mai sus), cu deosebirea că aici stratul nou este mai subţire decît cel vechi, din cauză că contactul dintre vorbitorii de limbă română şi cei de limbă bulgară a fost mai redus, atît ca teritoriu, cît şi ca condiţii de viaţă.

Mult mai slabă este influenţa limbii sîrbe (sau sîrbo-croate, cum i se spune adesea), atît ca extindere teritorială, fiind limitată, în linii mari, la vestul Olteniei şi la Banat, cît şi ca număr de cuvinte. Convieţuire propriu-zisă româno-sîrbă a existat şi continuă să existe numai în Banat, dar şi acolo în proporţii reduse. O asemănare cu situaţia constatată la influenţa maghiară şi la cea bulgară se constată şi aici, în sensul că avem două straturi: unul mai vechi şi mai restrîns, altul mai nou şi mai extins.

În nordul Moldovei (şi în Bucovina) graiurile locale au fost influenţate de limba ucraineană. Condiţiile istorice au fost acolo asemănătoare, în linii mari, cu cele din graiurile munteneşti de-a lungul Dunării, influenţate de bulgară. Vorbitorii acestor două limbi au fost nu numai direct învecinaţi, ci şi amestecaţi într-un număr de localităţi. (Cf. *Graiul nostru*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 158, 168.) De astă dată informaţiile noastre sînt şi mai numeroase şi mai precise, cum rezultă din cele prezentate de mine în *Rumänische Toponomastik*, Bonn-Leipzig, 1924—1926, p. 242 şi urm.

Alte influenţe pe care le-a suferit româna în această epocă aparţin limbilor greacă şi turcă. Spre deosebire de cele amintite aici mai sus, aceste influenţe s-au exercitat de la distanţă. Căci în ţările noastre n-au trăit decît individual şi întîmplător greci şi turci. (Acestora din urmă li se interzicea

[1] Ceea ce s-a suprapus peste fondul latinesc, care reprezintă stratul.

să se stabilească în Muntenia și Moldova prin tratatele încheiate de ele cu Poarta Otomană, puterea lor suzerană.) A lipsit de asemenea și vecinătatea geografică. În ce privește elementele grecești, toate de ordin lexical, împrumutate de română, ele datează, aproximativ, din secolul al VII-lea, cînd începe epoca medie a limbii grecești (i se mai spune și bizantină) și merg, în continuare, multe secole. Pînă nu de mult, specialiștii separau împrumuturile grecești dintre secolul al VII-lea și al XV-lea de cele realizate după căderea Constantinopolului sub turci (anul 1453), cu termenii de atunci, elementele bizantine sau medio-grecești, de cele neogrecești. S-a renunțat, se pare, la această distincție din cauza dificultăților de a caracteriza, fie și cu aproximație, cele două categorii. Căci se vorbește acum de cuvinte neogrecești (în opoziție cu cele vechi grecești), împrumutate în limba română cu începere din secolul al VIII-lea și pînă aproape de zilele noastre.

În ce privește influența turcă, situația se prezintă cu totul diferit de ceea ce am constatat pînă aici. Împrumuturile respective s-au produs pe cale exclusiv politică, avînd la bază relațiile dintre cele două principate românești și puterea lor suverană, care a fost, încă de la începutul secolului al XVII-lea, Imperiul otoman. Aceste date arată că în epoca de care ne ocupăm în acest capitol, influența turcă propriu-zisă nu s-a putut produce decît într-o măsură extrem de limitată. A lipsit, în primul rînd, timpul necesar pentru aceasta. În ipoteza că unele cuvinte, foarte puține, de origine turcă au intrat în limba noastră înainte de primele decenii ale secolului amintit, ele trebuie să fi venit prin intermediul unei limbi balcanice (bulgara, de pildă). Lucrurile se complică însă și altfel. Turca propriu-zisă sau osmanlie face parte, din punct de vedere genealogic, din familia limbilor turcice, împreună cu pecenega și cumana, ai căror vorbitori au trecut, iar unii chiar au trăit un timp prin țările noastre, lăsînd urme, puține și superficiale, în limba lor. Problema a fost studiată în totalitatea ei de Lazăr Șăineanu în *Influența orientală asupra limbei și culturei române*, 2 volume, București, 1900.

Despre limba română din această epocă nu știm nimic direct. Aceasta nu înseamnează însă că ea n-ar fi fost folosită și în scris, cel puțin în relațiile particulare dintre vorbitorii ei, precum și în unele acte, cu caracter tot particualar (vînzări, cumpărări, donații ș.a.). În secolul al XV-lea, după

apariţia primelor manifestări de ordin religios care urmăreau impunerea unor concepţii reformiste, trebuie să se fi făcut traduceri de texte „sfinte“ în limba română. În capitolul următor vom vedea că primele tipărituri (secolul al XVI-lea) au la bază manuscrise din secolulul precedent. Avem ştiri indirecte, şi anume apariţia unor cuvinte şi nume proprii româneşti în limbile popoarelor vecine. Căci contactul românilor cu acestea a avut drept consecinţă nu numai, cum am arătat mai sus, împrumuturi maghiare, ucrainene etc. în română, ci şi invers, cum nu se putea altfel în asemenea împrejurări. O listă bogată de împrumuturi româneşti în limbile amintite sau într-o limbă slavă, după caz, dă Al. Rosetti, *Istoria limbii române IV, V, VI*, Bucureşti 1966, p. 116-122, 125-130. Acest material lingvistic românesc a fost cules şi din acte oficiale, scrise în ţările vecine, fie în latină, fie în maghiară sau într-o limbă slavă. Deşi puţin numeros, acest material este suficient pentru a ne face o idee, în general justă, despre aspectul limbii noastre de-a lungul acestei epoci. Se poate spune că ea nu diferă aproape prin nimic de limba din secolul al XVI-lea, pe care o cunoaştem bine, din texte româneşti propriu-zise. Constatarea nu trebuie să ne surprindă. Secolele, numeroase, care au trecut de la apariţia românei ca idiom de sine stătător au însemnat evoluţia ei firească în direcţia indicată încă de tendinţele latinei orientale care i-a dat naştere.

Capitolul IV

LIMBA ROMÂNĂ VECHE (SEC. XVI—XVIII)

Primele atestări scrise, în sensul de texte propriu-zise, indiferent de conţinutul şi dimensiunile lor, datează de la începutul secolului al XVI-lea. Că limba noastră a fost folosită în scris şi în secolul precedent recunosc astăzi toţi cercetătorii. Este vorba, bineînţeles, de acte cu conţinut, în general, economic. Există cîteva menţiuni absolut sigure. În 1495, primăria oraşului Sibiu a plătit un fiorin unui preot român pentru redactarea unei scrisori româneşti. Cu cîţiva ani mai înainte un boier român scrie, în slavonă, unor cetăţeni din Braşov folosind, în formula de adresare, cuvîntul *bunilor* (în locul sl. *dobrem*). În sfîrşit, se pomeneşte tra-

ducerea din română în polonă a jurămîntului original făcut în 1485 la Colomea de Ștefan cel Mare regelui Cazimir al Poloniei. În ipoteza, verosimilă, că primele traduceri de cărți religioase în limba română sînt produsul influenței husite, se pot adăuga și textele respective, folosite mai tîrziu (în secolul al XVI-lea) de către Coresi pentru tipărirea lor.

Cel dintîi text propriu-zis scris românește și transmis nouă pînă astăzi este Scrisoarea boierului Neacșu din Cîmpulung adresată primarului orașului Brașov Hanăș Begner (1521). O reproduc aici, în vederea studierii ei, după Al. Rosetti — B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 60: **Mudromu i plemenitomu cistitomu i b[o]gom daravannomu župan Hanăș Begner ot Brașov mnog [o] zdravie ot Neakșul ot Dlăgopole. I pak** *dau știre domnietale* **za** *lucrul turcilor, cum am auzit eu că înpăratul au eșit den Sofiia și amintrea nu e, și se-au dus în sus pre Dunăre.* **I pak** *să știi domniiata că au venit un om de la Nicopoe de mie me-au spus că au văzut cu ochii loi că au trecut ceale corabii ce știi și domniiata pre Dunăre în su s.***I pak** *să știi că bagă den toate orașele cîte 50 de omin să fie în ajutor în corabii.* **I pak** *să știi cumu se-au prins nește meșter den Ț[a]rigrad cum vor treace aceale corabii la locul cela strimtul ce știi și domniiata.* **I pak** *spui domnietale de lucrul lu Mahamet beg cum am auzit de boiari ce sînt megiaș și de genere-miu Negre cumu i-au dat înpăratul slobozie lu Mahamet beg pre io-i va fi voia pren Țeara Rumânească iară el să treacă.* **I pak** *să știi domniiata că are frică mare și Băsărab de acel lotru de Mahamet beg mai vîrtos de domniele vostre.* **I pak** *spui domnietale, ca mai marele miu de ce am înțeles și eu. Eu spui domnietale, iară domniiata ești înțelept și aceste cuvinte să ții domniiata la tine, să nu știe umin mulți, și domniele vostre să vă păziți cum știți mai bine.* **I b[og]ŭ te veselit, aminŭ:** Cuvintele subliniate sînt slavonești. Ele reprezintă un fel de formule consacrate în stilul epistolar și de aceea sînt respectate și atunci cînd textul scrisorii este românesc. Traducerea lor este: *„Înțeleptului și cinstitului și de dumnezeu dăruitului jupîn Hanăș Begner din Brașov multă sănătate de la Neacșul din Cîmpulung. Și iarăși. Și dumnezeu să te veselească, amin."*

Pentru a înlesni cunoașterea limbii noastre din secolul al XVI-lea și posibilitatea de a compara aspectele ei din mai multe regiuni ale Daciei, reproduc una dintre *Scrisorile de la Bistrița*, publicate de Al. Rosetti în *Grai și suflet* II,

1925 — 1926, p. 232-233: „*Scriem închinăciune și multă sănătate domnului Budaki Ienășu, birăul de cetatea Bist[r]iței și prăgarilor și prăcălabului și la tot svatul domnitale. După acea ne rugăm domnilor voastre să faceți bine să nu se oprească oamenii și neguțătorii prin pări șe pren datorii, că acmu, cu mila lui dumnădzău, să fie Măria lui Craiu sănătos și domnu nostru Ștefan Vodă, iaste o țară ca [a]laltă. Cine va avea pără de oamenii de ceasta parte, noi vrem trimite la domneavostră, să-i legiuiți domneavostră, ai domnilor voastre vor avea leage la domnu nostru și la noi. Și așijdere ne rugăm domnilor voastre de rândul lui Tănas[e] dela noi, ce-l păreaște Micula de Maer. Noae ne pare că n-are vin[ă], că l-au prinsu cinea-u fos vornic atu[n]ce, anume Cozma. S[ă] are vro pagubă, să-și întreabe că musul, că domneavoastră unde veți trimite la treaba domnilor voastre, lui i caută ascolta. Acel om anume Tănas[e] de Căm[pul]lungu, elu a mărsu de nevoe cu acel boiaren ce au fostu vornic atunce, dě are vro pagubă Micula, să-și întreabe cu acel vorni[c]. Acea[sta] ne rugâm domnilor voastre, noi încă vom fi cu slujbă domnilor voastre. Și să dea dumnădzău să fiți domneavoastră sănătos, amin.*" (Cîmpulung - Moldova, an. 1595.)

Impresia generală pe care o face acest text este că seamănă, în linii mari, cu Scrisoarea lui Neacșu. Pare, și chiar este, superior din punct de vedere stilistic: conținutul se referă la o problemă ceva mai complexă, ceea ce a impus folosirea unui vocabular mai bogat și a unei sintaxe mai variate. Altfel, atmosfera generală, produs al psihologiei celui care a redactat-o, precum și al condițiilor exterioare care i-au dat naștere, nu diferă prin nimic esențial de ale celeilalte. În ce privește limba, deși aparține unei regiuni situate la mare distanță de cealaltă, nu constatăm decît deosebiri de amănunt. Aceste două texte dovedesc foarte convingător că limba noastră era, cum este și astăzi, cît se poate de unitară, atunci chiar mai unitară, datorită condițiilor istorice existente în secolul al XVI-lea.

Să vedem acum particularitățile specifice ale acestei de-a doua scrisori. Păstrez ordinea în care apar în text: ... birăul *de* cetatea Bist[r]iței (genitivul exprimat prin *de* ca în toate limbile romanice și desinența *ei* atașată la forma de genitiv *Bistrițe*, de fapt *Bistriță*, cu *-ă*>*e* sub influența lui *e* următor); să nu *să* oprească (*să*<lat. *se*, care, în secolul al XIX-lea, sub influența latinismului, a înlocuit pe *să*); *dumnădzău* (cu *ă* pentru *e* de mai tîrziu, produs și acesta al

latinismului); pără *de* oamenii (pentru *de la* sau *din partea*...); *vrem trimite* (viitorul vechi, cu forma inițială a auxiliarului, care se confunda cu aceea a lui *a vrea* predicativ); ne rugăm ...*de* rândul lui Tănas[e] (*de* = *cu privire la*); *s*[*ă*] are vro pagubă (*să*<lat. *si* „dacă"); *nusul* (să-și întrebe *că nusul*), formă articulată a lui *nus*, varianta lui *îns*, cînd acesta e precedat de prepoziții, în special *cu* (în text *că* = *cu* scris *cъ*); lui i *caută ascolta* (cf. construcția, actuală, destul de frecventă în vorbirea familiară și populară din Muntenia, *cată să aflăm* „trebuie să aflăm"); acel om... *de* Căm[pul]lungu (*de* = *din*); *dĕ* are vro pagubă (*dĕ* = *dacă*). Cîteva fapte de grafie: p*ră*garilor și p*ră*călabului (pentru *păr*-, singura realitate fonetică); *svatul* (*sv* pentru *sf* sub influența slavului *svjat*); *șe* (pentru *și*); *noae* (pentru *nouă*); cinea-u *fos* vornic (pentru *fost*); d*o*mneavoastră (pentru d*u*mneavoastră, care apare mai jos); *sănătoș* (pentru *sănătoși*, cu *ș* dur moldovenesc).

Prima constatare pe care o face un contemporan al nostru de astăzi citind aceste două scrisori este că limba română avea în secolul al XVI-lea un aspect, în general, foarte asemănător cu cel actual, cel puțin în trăsăturile ei fundamentale. Totodată rămîne cu impresia că autorii mînuiau cu oarecare greutate limba lor maternă în scris, și aceasta, evident, din cauză că le lipsea deprinderea. Așa trebuie explicate în prima scrisoare unele grafii greșite, de pildă: *loi* (cu ochii *loi*) în loc de *lui* (cf. mai departe *lu*: lucrul *lu* Mahamet); *umin* (*umin* mulți) pentru *oameni* (cf. și *omin*: 50 de *omin*); *tote* (den *tote* orașele); *vostre* (domniele *vostre*). Cred că lipsa de deprindere a scrisului l-a determinat să „analizeze", cînd scria, cuvintele în litere izolate, nu în silabe, și de aceea „uita" cîteodată să le scrie (cf. *tote*, *vostre*). În acest sens vorbește și *Țrigrad* (pentru *Țarigrad*)[1]. În alte cazuri a intervenit și confuzia între ele a unor vocale asemănătoare. Așa îmi explic eu *loi* pentru *lui* și *umin* pentru *omin* (apare și acesta, cu *o* în loc de *oa*), *genere-miu* pentru *ginere-miu*, *domniele vostre* pentru *domniile voastre*. Cele mai multe să le zicem abateri au la bază fapte de limbă propriu-zise, pe care le putem întîlni și astăzi în aceleași condiții. Le înregistrez în ordinea lor din text: *domnietale* (cu *-e-*<*ei*, prin absorbirea lui *i* semivocalic de către vocala plină care îl precedă); *boiari* în

[1] La fel *Nicopoe* pentru *Nicopole*.

loc de *boiarii* (forma articulată cerută de pronumele relativ *ce* care urmează); *meşter* pentru *meşteri (neşte meşter)*, *megiaş* pentru *megieşi*, la fel *umin* (şi *omin*) pentru *oameni*, unde absenţa lui *-i*, care, de fapt, nu-i un fonem propriu-zis, ci numai semnul grafic al înmuierii consoanei precedente, este mai uşor de înţeles şi de explicat.

Un număr relativ mare de forme îşi păstrează, din punct de vedere fonetic, aspectul lor originar, dispărut cu vremea: *den* (>*din*); *pre* (>*pe*); *corabii* (>*corăbii*); *neşte* (>*nişte*); *treace* (>*trece*), *aceale* (>*acele*); *au* venit (pentru *a* venit) un om; pre *io-i* va fi voia (pentru *iu-i* „unde", dispărut cu vremea); *pren* (pentru *prin*); *aceaste* (pentru *aceste*). Un exemplu interesant este *cum*, care apare şi sub forma *cumu*. Acest dublet arată clar lupta dintre cele două aspecte fonetice, care se termină (începuse deja) cu victoria lui *cum*, prin dispariţia lui *-u*, caracteristică, de altfel, pentru toate cuvintele cu *-u* în condiţii similare.

Întîlnim şi construcţii sintactice învechite: propoziţii completive introduse prin *cum* (dau ştire ... *cum* am auzit că ...); *de* ca element de legătură a unei propoziţii subordonate de regenta precedentă (au venit un om ... *de* mie me-au spus)[1]; articularea atributului adjectival legat de substantiv prin *cel* (*locul cela strimtul*), existentă şi astăzi în vorbirea populară şi familiară muntenească; *de* în locul lui *de la* (cum am auzit *de* boiari ce sînt megiaş).

Cuvinte cu sensuri dispărute în secolele următoare: *lucru* „acţiune, faptă" (spui domnietale de *lucrul* lu Mahamet beg); *a ţinea* „a nu divulga, a păstra secretul" (aceaste cuvinte să *ţii* domniiata la tine).

Lipsa de deprindere a scrisului, invocată aici mai sus, explică mai ales atmosfera stilistică, dacă-i pot spune aşa, a textului, stîngăcia autorului. Din acest punct de vedere nu s-a schimbat nimic esenţial pînă în zilele noastre, bineînţeles la oamenii lipsiţi de instrucţiune sau cu una extrem de modestă. Sînt în situaţia, oarecum fericită pentru demonstraţia necesară discuţiei, de a reproduce cîteva scurte pasaje din scrisori primite de mine de la o rudă foarte apropiată, care a urmat acum 60 şi ceva de ani cursurile şcolii elementare şi a rămas pentru tot restul vieţii cu ce a învăţat atunci

---

[1] *De* are aici valoarea lui *care*. Construcţia există şi astăzi în vorbirea populară şi familiară muntenească. Pentru ultimul aspect, cf. schiţele comice ale lui Caragiale.

în ce privește expunerea în scris a ideilor: „... *eu mai îndrăznesc la matale și te rog frumos; cu toată rușinea mai ajutămă și pe mine cu cît poți matale ... Chița mă mai îngrijăște, ceilalți are nevoele lor. Gheorghe este cu greutățile lui, dă în fiecare lună 800 lei la internat ...*" (7 noiembrie 1981); „... *eu îți mulțumesc frumos și bodaproste de ajutoru și pomana care o faci cu mine că sunt și eu saracă și înăcăjită, cît trăiești nu mă uita*". Aceste citate mi se par elocvente. Ele justifică afirmația, făcută mai înainte, despre „atmosfera stilistică", foarte asemănătoare cu aceea din Scrisoarea lui Neacșu și care are aceeași cauză (stîngăcia autorului nedeprins cu folosirea în scris a limbii sale materne). Și unele fapte izolate vorbesc în același sens: *nevoele* (la fel cu *domniele* din textul precedent); *de* în locul altor prepoziții, aici în locul lui *pentru* (mulțumesc *de* ajutoru...), dincolo, în locul lui *despre* (spui *domnietale ... de* ce am înțeles).

În secolul al XVI-lea apar primele texte românești tipărite. Este vorba de tipăriturile diaconului Coresi, toate cu conținut religios și traduse din limba slavonă, limba oficială a bisericii (și a statului) la români, considerată drept a treia limbă „sfîntă" alături de predecesoarele ei, care au fost greaca și latina.

Traducerea unor cărți „sfinte" într-o limbă vie, actuală pentru epoca aceea, însemna o adevărată revoluție. Așa a fost socotită această acțiune, care a început încă din secolul al XV-lea. Specialiștii care s-au ocupat de această problemă au propus diverse explicații. Iată-le, pe scurt. Unii au invocat cauze interne: societatea românească ajunsese, în mod firesc, prin evoluția ei, la un stadiu de dezvoltare care impunea folosirea limbii „populare" în serviciul religios. Această explicație, valabilă pentru unele țări catolice din centrul și apusul Europei (Boemia și Germania, pentru care vezi cele ce urmează), nu poate fi acceptată în cazul nostru, fiindcă n-au perims condițiile de viață existente, la acea vreme, în țările românești. Marea majoritate a cercetătorilor au recurs la cauze externe. Renunțarea la limba tradițională (latina) în materie religioasă, mai ales din punct de vedere practic sau administrativ, se produsese încă din secolul al XV-lea, mai întîi în Boemia, prin Ian Hus, și apoi, la începutul celui următor, în Germania, prin Martin Luther. Dată fiind această situație, specialiștii noștri s-au împărțit în două grupe, după cum au apelat la husitism sau la luteranism pentru a explica apariția celor dintîi texte religioase

scrise românește. Ambele aceste puncte de vedere conțin o parte de adevăr, nu însă tot adevărul, și de aceea trebuie acceptate amîndouă pentru a avea o explicație pe deplin convingătoare. În sprijinul influenței husite au fost invocate textele așa-zise maramureșene (după regiunea în care au luat naștere), cu particularități specifice pentru regiunea respectivă, printre care și rotacismul, adică prefacerea lui *n* intervocalic în *r* (*înremă* = *inimă*, *tire* = *tine*), de unde și numele de texte rotacizante (ca, de pildă, *Psaltirea Scheiană*). Influența luterană, apărută mai tîrziu, curînd după acțiunea întreprinsă de Luther, este foarte clară, între altele și pentru că textele respective au fost de la început tipărite (prin sprijinul sașilor de la Brașov, care aderaseră deja la luteranism). În 1544 a apărut un *Catehism* luteran, ieșit cu vremea din circulație și de aceea necunoscut în mod concret prin nici un exemplar transmis pînă azi, iar în 1546 — 1554, un *Evangheliar* slavo-român, din care se cunosc fragmente. Cele două puncte de vedere s-au completat, în sensul că amîndouă împreună explică satisfăcător începutul serios al folosirii limbii române în biserică: pornit din nordul țării, ca produs al influenței husite, acest proces a fost continuat și dezvoltat odată cu apariția luteranismului în regiunea Brașovului. Această îmbinare oarecum teoretică, adică de concepție, a căpătat și forme concrete, în sensul că tipăriturile din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au, în parte, la bază manuscrise rotacizante, adaptate, din punct de vedere lingvistic, după modelul vorbirii din sudul Ardealului și nordul învecinat al Munteniei.

Autorul propriu-zis, concret, al acestei realizări de importanță excepțională în istoria culturii noastre a fost diaconul Coresi, originar din Tîrgoviște, de unde, după ce a învățat meșteșugul tiparului, a plecat la Brașov. Acolo a desfășurat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o bogată activitate, la început singur, apoi ajutat de cei pregătiți de dînsul în această meserie. Originea lui locală și desfășurarea activității sale la Brașov explică aspectul lingvistic general al textelor pe care le-a tipărit. Căci, dîndu-și seama că limba care comunică oamenilor cuvîntul lui Dumnezeu trebuie să fie înțeleasă, mai intii, aș zice, de el însuși și de colaboratorii lui, precum și de toți aceia care o vorbeau la fel cu dînșii, Coresi și cei ce l-au ajutat în această muncă au înlăturat din manuscrisele maramureșene termenii neînțeleși și au pus în locul lor pe cei din vorbirea lor, iar

celor care aveau particularități dialectale (printre ele, rotacismul) le-a modificat aspectul fonetic pornind tot de la graiul din nordul Munteniei și sudul Ardealului[1]. Unele dintre textele tipărite de Coresi sînt opera sa și din punctul de vedere al traducerii din slavonă.

Tipăriturile lui Coresi sînt însoțite de prefețe, scrise de dînsul. Faptul interesează și prin el însuși, căci arată că autorul lor era conștient de importanța activității sale, dar și, mai ales, pentru istoria limbii române. Căci ele reprezintă vorbirea reală nu numai a lui Coresi, ci și a contemporanilor săi din regiunea amintită mereu mai sus. Spre a se putea vedea deosebirile dintre limba reală a epocii și limba traducerilor din slavonă reproduc în cele ce urmează cîte un fragment din fiecare. Din Prefața la *Cazania a doua* (1581): *„Și cu voia tuturor acestora, și cu voia mitropolitului, marelui Serafim, noi o deadem* [= dădurăm] *lu Coresi, diaconul, ce era meșter învățat intr-acest lucru, de o scoase den cartea sîrbească* [= slavonească] *pre limba rumânească, împreună cu preuții de la beseareca Șcheailor, de lîngă cetatea Brașovului. Derept aceaia și noi, greșiții și nedestoinicii și ticăloșii, carii ne-am trudit aicea, noi ne rugăm să ne milcuim* [= rugăm cu umilință] *fiecărora carei veți ceti acicea sau veți propovedui altora, sau veți scrie dentru ea ceva, și unde să* [= dacă] *veți afla ceva neisprăvit bine sau greșit, iară voi să dereptați, să nu blăstemați. Că ne-am nevoit ș-am trudit, iară mintea noastră și firea doară nu se-au de toate domirit. C-am avut și noi minte nedestulă și întunecată cum doară și pre voi puteți socoti, derept ce că și voi înșivă sînteți oameni cu inimă de țărînă, ca și noi, și cu fire neprecepătoare de toate“.*

Un fragment din *Evangheliar* (1560 — 1561): *„Zise domnul ucenicilor lui: Fulgerul ce iase de la răsărit și se iveaște pînă la apus, așa va fi și întru venitul fiiului omenesc: iuo* [= unde] *va amu fi trupul, acolo aduna-se-vor vălturii* [vulturii]. *Aciiași* [= numaidecît] *după scîrbitul* [= suferință] *zilelor acelor, soarele va întuneca și luna nu-și va da lumina ei, și stealele vor cădea den ceriu și atunce se va ivi semnul fiiului omenesc în ceriu, și atunce vor plînge toate rudele* [= generațiile] *pămîntului și vor vedea fiiul omenesc vii[n]d în nuorii* [= norii]

[1] Iată ce spune el în prefața la *Întrebare creștinească* (Brașov, 1559): „...să înțeleagă toți oamenii cine-s rumâni creștini, cum grăiaște și sfîntul Pavel ap[o]s[to]l... În sf[i]nta beseareca mai bine e a grăi 5 cuvinte cu înțeles decît 10 mie de cuvinte neînțeleasе în limba striină“.

ceriului cu silă [= putere] *şi cu slavă multă şi va tremeate îngerii lui cu bucine în glasure mari, şi vor aduna aleşii lui de patru vînture, den capetele ceriului pînă în sfîrşitul lor. De smochin învăţaţi-vă pildă, cînd amu steblele* [= ramurile] *ei vor fi tinereale şi frunza înfrunzeaşte, să ştiţi că aproape iaste de secerat. Aşa şi voi cînd veţi vedea acealea toate, să ştiţi că aproape iaste lîngă uşi*"[1].

Între aceste două texte deosebirile sînt destul de mari, iar unele foarte importante. Primul a avut nevoie de puţine explicaţii, toate de ordin lexical, pentru a putea fi înţeles de cineva fără nici un fel de pregătire filologică. S-ar putea spune, fără să exagerăm, că acest text este aproape actual dacă îl punem alături de fragmentul reprodus mai sus, p. 37) din scrisoarea unui contemporan cu o instrucţiune foarte modestă. Această constatare este extrem de importantă. Ea dovedeşte, odată mai mult, justeţea afirmaţiei, făcute mereu, că limba română prezintă o unitate surprinzătoare, necunoscută altor limbi romanice. Această unitate există şi pe plan vertical, adică social, şi pe plan orizontal, de la o regiune la alta. Este vorba, bineînţeles, de o unitate în ce priveşte trăsăturile ei cele mai caracterisice. Importanţa acestei constatări există şi din alt punct de vedere, superior ca nivel. Facilitatea de înţelegere, amintită mai sus, se explică şi prin faptul că limba tipăriturilor lui Coresi stă, prin particularităţile ei esenţiale, la baza limbii literare. A fost ajutată să joace acest rol de faptul că tipăriturile lui Coresi au circulat în mai toarte regiunile lingvistice româneşti.

Deoarece am arătat ceva mai înainte că, pentru unele texte pe care urma să le tipărească, diaconul Coresi a folosit traduceri maramureşene, pe care a trebuit să le adapteze, în ce priveşte limba, la nevoile de înţelegere ale vorbitorilor graiului din sud-estul Ardealului şi nordul Munteniei, reproduc aici un fragment din *Codicele voroneţean* (manuscris maramureşean) şi apoi prelucrarea lui de către Coresi: „*Întru ura* [= una] *de sămbăte adurară-se* [= adunară-se] *ucenicii se frăngă pănre* [= pîine], *şi Pavel grăia cătră ei că demăreaţa* [= dimineaţa] *vrea se iasă, şi tinse cuvăntu pănră* [= pînă] *la miadză-noapte. Era lumănrari* [= lumînări] *multe întru comarnicu, iuo* [= unde] *era aduraţi* [= adunaţi].

[1] Acest fragment, este, reprodus, la fel cu cel precedent, după Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1971, p. 76—77.

Și ședea lângă o zăbleală un giurelu [= june] *ce-i era numele Evtih, acela purtau cu somnu adăncatu: și grăindu Pavelu de multe, plecă-se giurele* [= junele] *de somnu și cădzu din comarnicu dintr-al treile podu giosu. Deaci luară elu mortu. Deștinse Pavelu și cădzu spr-insu* [= spre dînsul] *de-lu cupriense* [= cuprinse], *și dzise: nu vorovireți, că sufletul lui întru elu iaste. Deaci se sui de frănsu pănre și gustă, și băsădui de biu pănră la zori. Așa eși. Și aduseră pruncul viu și fu măngăiare nu puțină*". Iată cum apare același fragment în *Faptele Apostolilor* (Coresi): „*întru una de sămbăte adunară-se ucenicii a frînge pîine: Pavel grăi cătr-înșii: vreare-ș să es de demîneață, să tinz cuvînt pînă în miază-noapte. Era lumînări multe în gorniță, unde erau adunați. Ce ședea un june în nume Evtih lîngă ocnă, somnoros cu somnu adîncat, grăia Pavel de multe: plecă-se de somn și căzu de la al treilea acoperămînt jos, și-l luară el mort. Deștinse Pavel, căzu spr-insul și-l cuprinse el, zise: nu voroviți, că sufletul lui întru el iaste. Așezară-se și frîmse pîine și-i îmbucă, pînă la destul, besedui pînă la zori. Așa eși, aduse feciorul viu și mîngîiară-se nu puțin*"[1].

Diversele texte reproduse în paginile precedente reprezintă diversele nivele ale limbii noastre realizate în scris în funcție de instrucțiunea autorilor lor. Am ținut seamă de epocă numai pentru orientarea cititorilor în urmărirea asemănărilor și deosebirilor dintre ele. Nivelul cel mai ridicat, pentru epoca de început a folosirii ei în scris, raportat la limba actuală, îl are Prefața la *Cazania a doua* a lui Coresi. Și se înțelege de ce. Autorul nu traduce dintr-o limbă străină, ci scrie liber, deci nu era obligat să respecte originalul. Afară de această particularitate, care îl deosebește de el însuși ca traducător, trebuie să avem în vedere deprinderea lui cu scrisul, original sau tradus, care presupune o instrucție superioară contemporanilor săi, traducători sau autori ai unor texte originale. Nivelul cel mai coborît în mînuirea limbii îl reprezintă fragmentul din *Codicele Voronețean*, traducere din slavonă și din epoca de început (secolul al XV-lea) a activității românilor ca traducători: deci două obstacole (traducere și lipsă de antrenament) foarte greu de învins. Ne amintește de scrisoarea unui contemporan al nostru, absolvent, cu 60 de ani în urmă, al școlii elementare și nedeprins să folosească în scris limba sa maternă. La mijloc, între aceste nivele oarecum extreme, se află, mai

[1] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 73.

aproape de unul sau de celălalt dintre aceste nivele, celelalte texte reproduse la locul cuvenit.

În comparaţie cu secolul al XVI-lea, de care m-am ocupat pînă aici, cel următor însemnează, fără exagerare, un progres imens. Mai întîi prin bogăţia textelor, calitate care se explică prin faptul că e vorba de un secol întreg (cel precedent există, din acest punct de vedere, numai pe jumătate). Apoi, prin marea varietate a textelor judecate după conţinut. Am putea adăuga ceea ce nu rezultă nici din mulţimea şi nici din diversitatea lor, şi anume, înainte de toate, lucrări originale în cîteva genuri literare, dintre care unele îşi păstrează, cel puţin parţial, valoarea lor intrinsecă. Se poate afirma că dintre cele trei secole care alcătuiesc epoca veche a literaturii noastre, acesta le întrece cu mult pe celelalte două şi poate fi numit secolul ei de aur. Să vedem acum mai de aproape cum se prezintă el din punctul de vedere care ne interesează.

Activitatea de traducere şi publicare, sub forma tiparului, începută în secolul trecut, continuă şi se dezvoltă acum peste aşteptări. Trecînd cu vederea cărţile de ritual, trebuie să ne oprim cu toată atenţia la două traduceri ale Bibliei în condiţii cu totul speciale, care le aşează la un nivel foarte ridicat al evoluţiei limbii noastre literare. Este vorba de *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) şi de *Biblia de la Bucureşti* (1688). Mă limitez la reproducerea unor pasaje, mult mai elocvente decît orice comentariu.

„*Ce numai acăsta să ştiţi, că noi n-am socotit numai pre un izvod*[1], *ce toate cîte am putut afla — greceşti şi sîrbeşti*[2] *şi lătineşti, carele au fost izvodite de cărtulari mari, şi înţelegători la carte grecească — le-am cetit şi le-am socotit, ce mai vîrtos ne-am ţinut de izvodul grecescu... De acăsta încă vom să ştiţi, că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alţii într-alt. Iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecescu, văzînd că alte limbi încă le ţin aşea, cumu-i* synagoga, *şi* poblican *şi* gangrena... *Acăsta încă vă rugăm să luaţi aminte că rumânii nu grăescu în toate ţările într-un chip, încă neci într-o ţară toţi într-un chip. Pentr-aceea cu nevoe poate să scrie cineva să înţeleagă toţi, grăind un lucru unii într-un chip, alţii într-alt chip; au veşmînt, au vase, au altele multe nu le numescu într-un chip. Bine ştim că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii îmblă în toate ţările, aşea şi cuvintele*

[1] „Izvor, sursă, text".
[2] „Slavoneşti, vechi slave".

acealea sînt bune carele le înțeleg toți. Noi derept aceaea ne-am silit, den cît am putut, să izvodim așea cum să înțeleagă toț[i], iară să[1] *nu vor înțeleage toți nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumînii printr-alte țărь, de ș-au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăescu toți într-un chip.*" (Din „Predoslovia" la *Noul Testașment*, numit și al lui Simion Ștefan, mitropglit al Ardealului în momentul apariției acestui text.)[2] *„Și fu deaca începură oamenii a să face mulți asupra pămîntului și féte li să făcură lor. Văzînd fiii lui D[u]mn[e]zău fétele oamenilor că sînt frumoase, luară-șь lor fămei dentru toate cîte au ales... Și zise domnul Dumnezău să nu rămîe duhul mieu întru oamenii aceștea, pentru că sînt ei trupuri, și să le fie zilele lor 120 de ani. Și uriiașii era pre pămînt în zilele acealea, și după acéaea deaca întra înlăuntru fiii lui Dumnezău, cătră fétele oamenilor, și le năștea lor, aceia era uriiașii cei din véci, oamenii cei numiți[i]. Și văzînd d[o]mnul D[u]mnezău că s-au înmulțit răutățile oamenilor pre pămînt și fieștecarele cugetă întru inima lui cu nevoință spre răutăți, în toate zilele, și să mîhni D[u]mnezău căci făcu pre om pre pămînt și cugetă. Și zise D[u]mnezău: „Stinge-voiu pre om, care l-am făcut, de pre fața pămîntului, den om pînă în dobitoc și den tîrîtoare pînă în pasările cerului, pentru că m-am căit căč[i] i-am făcut pre ei. Iară Noe au aflat har înaintea d[o]mnului Dumnezău. Și acéstea sînt nașterile lui Noe. Noe, om dirept, desăvîrșit fiind întru semențiia lui, bine plăcu lui D[u]mnezău Noe. Și născu Noe trei fečori: pre Sim, pre Ham, pre Iafeth* (*Biblia de la București*, Facerea. Cap. 6).[3]

Deosebirea dintre aceste două texte, în favoarea celui dintîi în ce privește cursivitatea și accesibilitatea pentru un cititor de astăzi, se explică, în primul rînd, prin faptul că acesta este original, pe cînd celălalt, o traducere: autorii unuia s-au mișcat liber, urmărind fixarea, pe hîrtie, a propriei lor gîndiri, ceilalți au trebuit să respecte textul pe care îl traduceau, cel puțin cu privire la construcția frazei de la care credeau că nu se pot abate. Cît despre vocabular și morfologie, nu există în niciunul dintre ele fapte de neînțeles pentru un cititor de astăzi fără vreo pregătire filologică. Chiar în ce privește aspectul fonetic al cuvintelor deosebirile

---

[1] „Dacă".

[2] Reprodus după Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 73—74.

[3] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, București, 1971, p. 181.

față de limba actuală sînt puține și neînsemnate. Concluzia este aceea la care s-au oprit de mult specialiștii: particularitățile caracteristice ale românei literare existau deja în epoca de care ne ocupăm. Eu aș preciza, ceea ce poate face destul de ușor oricine examinînd textele, că afirmația despre existența unei limbi literare încă din secolul al XVI-lea este, fără îndoială, o exagerare, pornită, la unii, dintr-o idee preconcepută, la alții dintr-o concepție prea largă despre limba literară. Chiar dacă interpretăm foarte aproximativ cele două condiții pe care trebuie să le îndeplinească acest aspect al unei limbi date, adică normarea și unitatea, nu văd cum se poate susține că ele existau încă din secolul al XVI-lea.

Literatura religioasă este reprezentată în secolul al XVII--lea nu numai prin *Noul Testament de la Bălgrad* și *Biblia de la București*, chiar dacă aceste două texte sînt, prin conținutul lor, cele mai importante. În sprijinul acestei păreri trebuie invocată participarea, directă sau indirectă, la întocmirea lor a tuturor provinciilor românești.

Moldova, absentă geografic în discuția de pînă aici, apare către mijlocul secolului al XVII-lea și în a doua lui jumătate cu operele foarte valoroase ale mitropoliților Varlaam și Dosoftei. Ceea ce surprinde chiar din capul locului este marea lor originalitate în ce privește nu numai conținutul, ci și forma lucrărilor.

Cel dintîi este autorul *Cazaniei* (1643), cum i se spune de obicei, intitulată, semnificativ, de autor *Carte românească de învățătură*. Apariția lui *românesc*, la un autor moldovean, nu este deloc întîmplătoare, mai ales că se repetă (această carte a sa Varlaam o oferă ca un „dar limbii românești" și o adresează tuturor românilor, iar prima dintre cele două prefețe poartă titlul „Cuvînt împreună către toată semenția românească"). Despre limba acestei opere Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, București, 1971, p. 117 — 118 spun următoarele: „Fie și în ipoteza că, de la un capăt la altul, ar fi traduse sau compilate, cele peste 1000 de pagini de text ale *Cazaniei* lui Varlaam reprezintă cea mai îngrijită formă de exprimare a limbii române literare din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Întocmai ca în cazul multor scriitori clasici moderni și contemporani, aportul personal al autorului e incontestabil, deși nu poate fi determinat în mod precis. Prin cunoașterea aprofundată a limbii române și prin talentul său de orator, Varlaam a reușit să dea mai multă expresivitate limbii literare „comune" a predecesorilor

săi. Prin srisul său a contribuit la stabilirea unor norme relativ unitare pentru limba română literară a timpului".

Un interes deosebit pentru istoria limbii prezintă unele particularități fonetice nemoldovenești. De pildă: *sint* pt. *sînt*, *dinsul* pt. *dînsul* etc.; *să-l ospeteadze* pt. *să-l ospăteadze*, *pementesc* pt. *pămîntesc* etc. Cred că avem a face cu hipercorectitudini grafice: Varlaam, cunoscător bun al limbii, nu numai sub aspectul ei moldovenesc, era atent la corespondențele fonetice dintre cele două subdialecte principale ale românei. Totodată „simțea" că formele muntenești erau, am zice noi astăzi, literare, și atunci modifica, exagerînd, aspectul fonetic care i se părea neliterar, înlocuind pe *î* prin *i* și pe *ă* prin *e*. Această explicație mi se pare absolut convingătoare în cazuri ca *demîineață*, *rămîine*, *tătîine-său*, unde *îi* pt. *î* (inexistent realmente nicăieri în limba nostră) este produsul hipercorectitudinii sub influența lui *mîine*. Nedîndu-și seama de condițiile în care *mîne* a devenit *mîine*, Varlaam a crezut că trebuie *îi* pt. *î* în toate cuvintele care conțin grupul fonetic *în*. Constatarea aceasta dovedește în același timp că mitropolitul moldovean „simțea" că formele muntenești sînt „literare" și că, prin urmare, ele trebuie să ia locul celor moldovenești. Altfel spus, el milita, în parte conștient, pentru o limbă unitară, pentru ceea ce numim de obicei limbă literară.

Cazania lui Varlaam prezintă și un interes artistic, neînsemnat, poate, în sine, dar valoros prin noutatea lui. Este vorba de trei mici compoziții versificate (în total, 28 de versuri) intercalate în locuri bine alese de autor (prima, cu conținut laic, adresată puterii domnești, pe care o laudă, celelalte două cu conținut religios). Ele sînt una dintre puținele încercări de versificație devenite publice prin tipărire și constituie o dovadă, care nu era numaidecît necesară, a simțului artistic prezent în multe dintre paginile *Cazaniei*.

Doi ani mai tîrziu, după *Cazanie*, Varlaam, publică *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc* (1645). Este o scriere religioasă cu caracter polemic, în care autorul combate propaganda calviniștilor pentru a atrage la credința lor pe creștinii ortodoxi din cele trei mari provincii românești. Iată un fragment[1]: „... *Săbornică să chiamă, că din toate limbile iaste adunată. Apostolească să chiamă, că de la apostoli s-au început. Decь noi toț credincoșii ce urmăm învățăturilor celor credincoase și adevărate a svinților părinț purtători de d*[*u*]*mnezeire*,

---

[1] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, București, 1971, p. 132.

şi de d[u]hul sv[î]nt luminaţ, mărturisim şi dzicem: „întru una sv[î]ntă săbornică şi apostolească besearecă". Ce cu adevăr dzic aicea calvinii şi liutereanii; o besearecă nice sv[î]ntă, nic[e] săbornică, nice apostolească, că aşea iaste beseareca lor, nice o sv[î]nţie n-are, nice preuţie, nice are ceale şeapte taine, nic[e] săbornică, că nu-i în toată lumea, nice din toate limbile adunată, nice apostolească, că nu-i de la apostoli, ce-i de curund şi noao, ca de dăunădzi de o sută de ai de-are hi, nice are fapturile apostolilor, nice-ş ţin învăţăturile apostolilor. Apostolii învaţă curăţiia să fie mai mare decît căsătoriia. Iară ei o strică şi silesc pre toţi oamenii să se căsătorească. Apostolii învaţă: «„Popa să hie bărbat numai unii mueri», iară ei pînă în şeapte mueri iau şi-s tot popi..."

Cu noutăţi, mai numeroase şi, unele, mai importante vine şi mitropolitul Dosoftei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Faptul se explică pe de o parte prin superioritatea pregătirii sale (cunoştea multe limbi, în primul rînd, pe cele sfinte, adică greaca, latina şi slavona), pe de alta prin progresul care se realiza fără întrerupere în sensul „românizării" tuturor aspectelor serviciului religios. Dosoftei era conştient de necesitatea acestei acţiuni şi se pune în slujba ei, traducînd, prelucrînd şi publicînd numeroase cărţi de ritual bisericesc: *Liturghierul*, *Molitvenic de-nţăles*, *Octoih*, *Psaltirea de-nţăles* ş.a.

O valoare, superioară acestora prin contribuţia lor la dezvoltarea limbii literare, au *Psaltirea în versuri*[1], tipărită la Uniev (Polonia) în 1673, şi *Vieţile sfinţilor*, patru volume, Iaşi, 1682 — 1686.[2] Pentru prima dintre aceste scrieri, Dosoftei a avut drept model traducerea poloneză a psalmilor realizată, tot în versuri, de Ian Kochanowski (secolul al XVI-lea). Traducerea lui Dosoftei este destul de liberă, fie prin amplificarea textului original, fie prin anumite modificări ale acestuia. Iată cîteva fragmente[3]: „*D[oa]mne s[fi]nte, păgînii veniră / în ţara ta de o răsîpiră... Şi feaceră Ierusalimul / ca o cramă cînd i să ia vinul: / Trupurile dzac pre ğos cădzute / A slugilor tale ce-s credzute / Şi carnea lor o mănîncă hiara / Şi pasările din toată ţara*". — „*Ca o vrăbiuţă ce să*

---

[1] Titlul exact este: *Psaltire a sf[î]ntului proroc David*.

[2] *Viaţa şi petreacerea sv[i]nţilor*. Este o colecţie foarte bogată de legende despre diverşi sfinţi, menite a fi citite în zilele aniversării lor (potrivit calendarului bisericesc).

[3] Reproduse după Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1961, p. 133 şi urm.

încuibadză / 'N streașină de casă deaca să-nsăreadză / Și ca turtureaoa de cuib ce-ș gătcadză[1] */ De de-abiia așteaptă cu pui să să vadză, — / Așea mi-i de grije să te vădz mai tare / O D[u]mn[ă]dzău s[fi]nte-n jărtve la oltare"*.[1]

Iată și alt pasaj, superior din punct de vedere tehnic și apropiat de poezia populară în ce privește versificația: *„Limbile să salte / Cu cîntece nalte. / Să strige-n tărie / Glas de bucurie. / Lăudînd pre d[o]mn[u]l, / Să cînte tot omul. / D[o]mn[u]l iaste tare, / Iaste-mpărat mare / Preste tot pămîntul / Și-și ține cuvîntul. / Supusu-ne-au gloate / Și limbele toate / De ni-s supt pičoare / Limbi de pre supt soare. ..."/*

Psaltirea în versuri a circulat mult în epoca apariției și, mai ales, după aceea. Anumiți psalmi s-au transmis din generație în generație, sub formă de cîntece religioase sau colinde, fie pe cale orală, fie prin diferite culegeri manuscrise. În special, la Biblioteca Academiei R.S.România se păstrează numeroase manuscrise românești vechi, redactate pînă în secolul al XIX-lea inclusiv, care dovedesc această largă circulație a versurilor mitropolitului moldovean în toate regiunile locuite de români.

Viețile sfinților reprezintă un punct culminant în evoluția limbii literare românești. Înainte de toate, prin calitățile înseși ale acestei opere. Autorul se mișcă, în ce privește mînuirea limbii, mai liber decît în *Psaltire* și cu succes stilistic, datorită pe de o parte conținutului (am spus deja că e vorba de legende, deci materie prin definiție literară, adică poetică), iar pe de alta faptului că autorul folosește proza, formă lipsită de dificultăți tehnice. La aceasta se adaugă buna cunoaștere de către Dosoftei a limbii. Așa se explică marea răspîndire geografică a operei, precum și folosirea ei de către autori, adesea necunoscuți, în texte religioase menite a ajuta la săvîrșirea slujbei.

Cred că știutorii de carte ai epocii o utilizau pentru lecturile lor personale. Fapt este că *Viețile sfinților* au participat și ele, împreună cu celelalte opere ale lui Dosoftei, la „românizarea", din punct de vedere lingvistic, a serviciului religios. Pentru ilustrarea acestei afirmații reproduc[2] următorul pasaj: *„Trei părinț svi[n]ț bătrîni, Sérghie și Righin și Theófil, de la mănăstirea lui s[vea]tîi Asclipie, ce-i în Mesopotamiia, adecă țara între apele Tigrul și Efratul, să vorovîră*[1] *în bună voroavă*

---

[1] *Gătcadză: a găti* aparținea atunci conjugării I; *jărtve la oltare* = *jertfe la altare.*

[2] După Al. Rosetti, B. Cazacu, *op. cit.*, p. 143.

să îmble să cutriere pămîntul. Și-ncepînd calea, mearseră de cutrierară locuri de-nchinăciuni... Și eșind din Ctisifon, mearsăm 24 de dzîle pînă la părțîle Indiei. Și aflăm o căscoară de cătră apusul cetăței, și eșind oamenii Indiei, ne goniră dintr-aca casă, că nu șed cu orașe, ce rășchirați. Și iarăș întrăm într-altă casă fără om și masăm[2] 2 dzîle. Și adecă veniră omul cu femeaia-ș. În cap, în loc de cununi, purta săgeți[3] ascuțite. Și să spăriară gîndind că sîntem iscoade, și mearseră de-ș chemară soții. Și veniră vro 40 de oameni și, cercînd prin casă, ne-aflară la rugă. Și pusără foc casii. Noi deadem afară cu multă frică și, ne-nțălegîndu-le limbii să răspundem, ne-nchisără într-o casă strîmtă, dzeace dzîle nemîncați. Iară noi făceam rugă dzua și noaptea cîntînd și slăvind pre D[u]mn[ă]dzău..."

Deşi de prisos, din cauza evidenţei, este cazul să mă opresc, din fugă, asupra cursivităţii acestui text, care nu se deosebeşte aproape prin nimic de unul actual, cu acelaşi conţinut, şi asupra accesibilităţii lui pentru orice cititor de astăzi. Cît despre conţinut, dacă n-am şti că e vorba de unul religios, am crede că este începutul unui basm cu întîmplări dintr-o epocă îndepărtată şi de aceea necunoscută.

În secolul al XVII-lea activitatea culturală nu se limitează la domeniul religios. Apar genuri noi, în frunte cu cel istoric, care le întrece pe celelalte în ce priveşte importanţa (valoarea în sine a operelor şi influenţa exercitată de ele).

Însemnarea evenimentelor politice, mai ales succesiunea domnilor la tronul Moldovei, s-a făcut şi în secolul precedent, dar în limba slavonă. Cea mai veche scriere istorică în limba română este *Cronica lui Grigore Ureche*, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Este o operă istorică propriu-zisă prin concepţie, informaţie şi, mai puţin, prin prezentarea evenimentelor. Autorul (1590 — 1647) a fost un om putem spune învăţat pentru vremea sa. A făcut studii în Polonia (la Lvov), însuşindu-şi, în primul rînd, limba ştiinţifică, consacrată de veacuri, care a fost latina. Aceasta înseamnează că putea consulta şi folosi pentru scrierile sale atîtea izvoare redactate în această limbă. A învăţat acolo şi meşteşugul scrisului, cu ajutorul retoricii şi poeticii, care se predau la şcoala respectivă. Acest lucru se poate constata uşor în numeroase pasaje ale cronicii sale judecate din punctul de vedere al compoziţiei.

---

[1] „Se vorbiră".
[2] „„Maserăm", adică „am rămas peste noapte".
[3] Glosat marginal: *cuiburi*.

Letopisețul Țării Moldovei[1] — acesta este titlul dat de autor — povestește evenimentele de la întemeierea statului (anul 1359), de la „descălecat", cu termenul consacrat, pînă la a doua domnie a lui Aron-vodă. Autorul insistă, cum nu era posibil altfel, date fiind condițiile social-politice ale epocii și apartenența cronicarului la marea boierime a țării, asupra vieții domnitorilor și a boierilor, în slujba cărora se găseau masele. În cadrul concepției sale, Ureche se dovedește adesea a fi obiectiv, în sensul că ia atitudine, cum se spune de obicei, față de personajele și întîmplările de care se ocupă, apreciind just și, după caz, elogios pe cei vrednici, și criticînd pe ceilalți. Această atitudine este dictată, în general, de dragostea lui de țară. Patriotismul lui are, în parte, un izvor cult, la fel cu ideea pe care o prezintă — se simte clar o mîndrie patriotică — despre originea „romană" a românilor. Formula lui lapidară „*de la Rîm* [= Roma] *ne tragem*" a prins ușor și s-a răspîndit de-a lungul secolelor pînă în zilele noastre.

Cronica lui Ureche a circulat mult sub formă de manuscris în vremea lui, ca și în secolele următoare, pînă cînd, grație lui Mihail Kogălniceanu, a văzut lumina tiparului. Unii dintre posesorii ei au crezut că pot să-i modifice textul sau să adauge la el diverse lucruri absente în original. Cel mai cunoscut dintre acești „autori" este Simion Dascălul, a cărui prelucrare a circulat pînă aproape de zilele noastre, în lipsa originalului și a copiilor de pe original care s-au pierdut. Modificările — specialiștii le spun interpolări — au fost constatate destul de curînd și relativ ușor. Miron Costin a criticat pe unele dintre ele (vezi mai departe). În total există 42 de manuscrise, toate copii, care conțin, în întregime sau parțial, Cronica lui Ureche. La acestea sînt de adăugat încă 56, care conțin, cu modificări, această cronică, înglobată cronologic la locul cuvenit în Cronica lui Nicolae Costin *(Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601)*.

Limba folosită de Ureche este foarte apropiată, în general, de vorbirea reală a epocii și, indirect, dar efectiv, de vorbirea de astăzi. Se poate verifica această apreciere examinînd atent următoarele două fragmente, dintre care primul (portretul psihologic al lui Ștefan cel Mare) a devenit de mult celebru.

„*Fost-au acest Ștefan vodă om nu mare de stat, mînios și degrab a vărsa sînge nevinovat; de multe ori la ospețe omora*

[1] „*...de cînd s-au descălecat țara, și de cursul anilor și de viiața domnilor, carea scrie de la Dragoș Vodă pînă la Aron Vodă*".

fără județ[1]. *Amintrelea era om întreg la fire, neleneș, și lucrul său îl știa a-l acoperi, și unde nu gîndeai, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoie însuși se vîra, ca văzindu-l ai săi să nu se îndărăpteze*[2], *și pentru aceea rar război de nu biruia, și unde-l biruia alții, nu pierdea nădejdea, că știindu-se căzut jos, se rădica deasupra biruitorilor... Iară pre Ștefan vodă l-au îngropat țara cu multă jale și plîngere în mănăstire, în Putna, care era de dînsul zidită. Atîta jale era de plîngea toți ca după un părinte al său, că cunoștea toți că s-au scăpat de mult bine și de multă apărătură. Ce după moartea lui pînă astăzi îi zic sfîntul Ștefan vodă, nu pentru suflet, ce este în mîna lui Dumnezeu, că el încă au fost un om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carele nime din domni, nici mai nainte, nici după aceia, l-au ajuns.*"[3] — „*Văzînd Petru vodă*[4] *că-l impresoară vrăjmașii săi de toate părțile și ai săi l-au părăsit toți, lăsat-au scaunul și s-au dat spre munți, unde cunoscînd că nici acolo nu se va putea amistui*[5], *au gîndit să treacă la Țara Ungurească. Și așa, aflîndu-și cale deschisă prin tîrg prin Piatră*[6], *au trecut pre lîngă mănăstirea Bistriței, și lăsîndu-se ca să poată ceva odihni deasupra mănăstirii, în munte, văzu unde ca un roi de pretutindenea încunjurară mănăstirea, ca să-l poată prinde; el cunoscînd aceasta, au încălecat de sîrg pre cal și singur au fugit să hălăduiască, în 18 zile a lui septemvrie. Și intrînd în munte într-adînc, fără drum, fără povață, au dat la strîmtori ca acelea, de nu era nici de cal, nici de pedestru, ci i-au căutat a lăsa calul. Și așa 6 zile învăluindu-se prin munte, flămînd și trudit, au nemerit la un pîrîu ce cura*[7] *spre săcui și mergînd pre pîrîu în jos, au dat preste niște păscari, carii dacă i-au luat seama, cu dragoste l-au priimit...*"[8]

Letopisețul lui Grigore Ureche a circulat, de la elaborare pînă în 1852, cînd s-a tipărit prntru întiia oară, în 42 de manuscrise, toate copii, și s-a bucurat, în epoca noastră, de prețuirea specială a scriitorilor doritori să se inspire din trecutul poporului român. I-au atras și talentul cronicarului (citatele reproduse mai sus sînt o probă convingătoare în sprijinul

[1] „Fără judecată".
[2] „Să nu dea îndărăt".
[3] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 254.
[4] Petru Rareș.
[5] „Ascunde".
[6] Piatra-Neamț.
[7] „Curgea".
[8] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 255.

acestei afirmaţii: avem a face cu un talent literar propriu-zis), dar şi evenimentele, împreună cu domnitorii participanţi la producerea lor. Căci perioada tratată de Ureche în cronica sa reprezintă, prin cîteva figuri, punctul culminant al istoriei Moldovei, după care urmează un declin, de altfel, inevitabil oarecum, dacă nu uităm că puterea Imperiului otoman era în continuă creştere în orientul Europei. Figura lui Ştefan cel Mare ocupă locul de frunte, cu mare strălucire, în literatura beletristică la care mă refer. E destul să amintesc *Apus de soare* a lui Delavrancea şi *Fraţii Jderi* a lui Sadoveanu.

Începutul făcut de Grigore Ureche este continuat şi dezvoltat din punct de vedere cantitativ şi calitativ de *Miron Costin* (1633-1691). Acesta l-a întrecut pe predecesorul său prin studiile făcute (tot în Polonia) şi, drept urmare, cel puţin parţială, a acestui fapt, prin concepţia sa despre istorie, ca să nu mai amintesc bogăţia şi varietatea informaţiei. La aceste calităţi trebuie adăugat talentul literar, superior, artistic vorbind, celui al lui Ureche. Miron Costin se apropie, într-o măsură relativ mare, în modul cum prezintă şi interpretează evenimentele, de istoricii propriu-zişi. El nu se mulţumeşte să fie un cronicar, să înregistreze, fie şi dezvoltîndu-le într-un fel, faptele an cu an, cronologic. El caută să-şi dea seama de cauzele, ca şi de efectele lor. O dovadă concretă şi aparent surprinzătoare în sensul arătat aici este că letopiseţul său continuă pe al lui Ureche, ceea ce însemnează că el a înţeles necesitatea unei istorii oarecum fără lacune a moldovenilor, iar, prin aceasta, şi a românilor în general. În sprijinul acestei idei pot, cred, să invoc şi *De neamul moldovenilor* (vezi mai jos), chiar dacă punctul de plecare pentru elaborarea acestei scrieri este nevoia, i-am putea spune nu numai ştiinţifică, ci şi patriotică, de a combate un neadevăr.

Iată un fragment din prefaţa *Letopiseţului*, care atestă direct ideea de mai sus: „*Fost-au în gîndul mieu, iubite cititoriule, să fac letopiseţul ţării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintîi, carele au fost de Traian împăratul şi urdzisăm şi începătura letopiseţului. Ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu*[1], *de nu stăm de scrisori, ce de griji şi suspinuri. Şi la acest fel de scrisoare gîndu slobod şi fără valuri trebueşte. Iară noi prăvim*[2] *cumplite vremi şi cumpănă mare pămîntului nostru şi noaă. Deci priimeşte, în ciastă dată, atita*

[1] „Acum".
[2] „Privim, asistăm la..."

din truda noastră, cît să nu să uite lucrurile și cursul țării, de unde au părăsit a scrie răpăosatul Ureche vornicul".[1]

De neamul moldovenilor[2] este o lucrare, în fond, polemică. Autorul pornește de la interpolarea în *Cronica* lui Ureche a unui pasaj privitor la originea poporului nostru. Autorul acestui adaos este Simion Dascălul, care, cum știe astăzi aproape oricine, afirmă pur și simplu că românii se trag din tîlharii trimiși drept pedeapsă în Dacia. Miron Costin izbucnește indignat contra acestei afirmații insultătoare și restabilește, cu mijloacele științifice de care dispunea, adevărul istoric. Deoarece pasajul în care cronicarul arată cît de greu poate apăsa asupra unui popor întreg o asemenea idee, infamantă chiar și pentru un singur individ, este în general bine cunoscut, reproduc altul, care, dintr-un punct de vedere diferit, este mai interesant: *„Înțelege-vei și din capul*[3] *care se va scrie de graiul acestor țări, că și limba este dovadă, că în graiul nostru pînă astăzi sînt cuvintele unele lătinești, iară altele italienești. Se miră un istoric anume Cavație, zicînd: «De mirat este că limba moldovenilor și a muntenilor mai multe cuvinte are în sine rîmlenești*[4] *decît a italianilor», măcar că-i italianul tot pe un loc cu rîmlenii. Ce aceea nu-i divă*[5], *că italianii tîrziu și-au scornit limba din lătinească, așea de iscusită și de dezmierdată cît că este limbă îngerească îi zic, și într-unele peste samă își aduce cu a noastră, ales cu aceste silaves*[6]*: delle, di, della, voi, vo signioria, cum la noi: la dumneata, de la tine, de la dumneata, la voi, de la voi, care acestea în limba lătinească, adecă rîmlenească, acmu nu încape, ce cură*[7] *fără aceste în măsurile sale.*"[8]

Letopisețul și *De neamul moldovenilor* nu sînt singurele scrieri istorice ale lui Miron Costin, sînt însă cele mai importante, și nu numai în comparație cu celelalte ale lui, care sînt „Cronica țărilor Moldovei și Munteniei" (în limba poloneză, de unde și numele ei curent de *Cronica polonă), Istoria de crăiia ungurească* (prelucrare a unei „Istorii a Transilvaniei", scrisă în latinește de sasul Laurențiu Toppeltin)

---

[1] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 271.
[2] Titlul complet continuă astfel: *din ce țară au ieșit strămoșii lor.*
[3] „Capitol".
[4] „Romane, latinești".
[5] „Divină" .
[6] „Silabe, cuvinte".
[7] „Curge".
[8] După Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare* București, 1961, p. 243—244.

şi *Graiul solului tătăresc* (traducerea unui fragnent dintr-o istorie în latineşte a lui Alexandru cel Mare).

Primele două au circulat, la fel cu cronica lui Ureche, într-un mare număr de manuscrise pînă la apariţia lor sub forma tiparului (ediţia Kogălniceanu): *De neamul moldovenilor* în „cel puţin 44 de copii", iar *Letopiseţul*, în 56. La aceste cifre ar trebui adăugate manuscrisele care se vor fi pierdut cu vremea şi al căror număr nu se poate, bineînţeles, preciza. Aceste cifre sînt foarte semnificative pentru interesul pe care l-au deşteptat în atîtea generaţii de-a lungul a circa două secole aceste scrieri consacrate istoriei poporului nostru. Ele mai arată, indirect (altfel nu se poate şti), dar la fel de sigur, influenţa exercitată asupra cititorilor şi, deci, contribuţia lor la trezirea conştiinţei naţionale, cum avea să se manifeste ea la 1848 şi după aceea.

În ce priveşte limba, cele două fragmente, reproduse mai sus, dovedesc progresul, realizat şi sub acest aspect, de Miron Costin faţă de Ureche, pe care, cum am mai spus, într-un fel oarecare, îl întrece şi prin conţinut (concepţie şi metodă). Progresul lingvistic este, de cele mai multe ori, unul stilistic: materialul de limbă propriu-zis nu diferă de la unul la celălalt, fiindcă nu putea să difere decît în detalii fără însemnătate: Ureche şi Miron Costin sînt aproape contemporani, şi diferenţa de 20-30 de ani dintre dînşii nu putea duce, din punct de vedere lingvistic, la deosebiri mai mult ori mai puţin importante.

Deoarece sîntem la genul istoric, iar capitolul în întregimea lui descrie activitatea scrisă în limba română din epoca veche (secolele XVI-XVIII), urmează să ne ocupăm aici şi de alţi cronicari. Continuăm, deci, cu prezentarea scrierilor istorice, şi anume a celor din Moldova, nu numai pentru că Grigore Ureche şi Miron Costin sînt moldoveni, ci şi pentru că urmaşul lor, cel mai important, Neculce, îşi începe letopiseţul de acolo unde s-a oprit predecesorul său imediat, adică de la 1661.

Ion Neculce (1672-1745, aproximativ) ocupă un loc cu totul aparte în istoria limbii şi literaturii noastre. El diferă de cei doi predecesori, pe care îi continuă, sub toate aspectele de ordin să zicem tehnic (în sens larg). Mai întîi el este un om „fără carte", ca să vorbesc „popular". Ştia, fireşte, să scrie şi să citească, dar nu făcuse nici un fel de studii propriu-zise. Acest fapt explică absenţa oricărui element livresc în cronica sa, care impresionează de la primele pagini prin

caracterul pur oral al expunerii. Absenţa informaţiei „ştiinţifice" (pe bază de texte) îi permite că se mişte foarte liber în prezentarea evenimentelor şi a oamenilor La aceasta îl ajută, bineînţeles, şi talentul literar propriu-zis, adică artistic, despre care va mai veni vorba. Din cei cca 80 ani cuprinşi în cronica lui mai mult de jumătate i-a „trăit" direct, a fost martor ocular şi auricular la întîmplările pe care le povesteşte şi de aceea, cum spune el însuşi, n-a avut nevoie să le afle de la alţii, pe cale scrisă sau orală. Pentru ceilalţi ani, în majoritatea cazurilor izvoarele sale au fost orale, oamenii cunoscuţi de el care au „văzut cu ochii" ce s-a petrecut în Moldova, unde trăiau, şi, unii, deţineau slujbe importante, care le permiteau să cunoască, adesea chiar direct, lucrurile povestite ulterior în cronică.

Dată fiind această situaţie, Neculce a procedat, în general, ca un scriitor propriu-zis, povestitor al unor fapte văzute şi trăite de el. La aceasta l-a ajutat, s-ar putea spune chiar l-a împins talentul lui literar. Urmarea este aspectul subiectiv sau, mai exact, personal al expunerii. Lectura cronicii sale ne satisface în acelaşi fel, adesea în aceeaşi măsură, ca opera pur literară a unui scriitor, care s-a inspirat, cum se spune, din trecutul nostru istoric. Constatarea aceasta s-a făcut mai demult cu privire la *O samă de cuvinte* a lui Neculce, din cauza caracterului lor mai mult ori mai puţin legendar. Extinderea ei şi asupra *Letopisețului* poate părea, sau chiar şi este parţial, o exagerare, dar, în linii mari, el este mai mult o scriere beletristică decît una istorică în sens strict. Cronicarul nu se limitează (chiar dacă ar fi vrut, n-ar fi izbutit) la simpla prezentare a evenimentelor. El le prelucrează afectiv, condus de sentimentul patriotic şi destul de des de interesul de clasă, de grup sau personal, ceea ce nu-l determină să falsifice adevărul sau semnificaţia generală a evenimentelor, privite şi, poate înainte de toate, prin oamenii care participă la producerea lor.

Opera lui Neculce a servit, la fel cu a lui Grigore Ureche (vezi mai sus, p. 51), ca materie primă pentru unii scriitori români din secolul al XIX-lea şi al XX-lea, în frunte cu Sadoveanu, care, datorită admiraţiei sincere şi talentului său, a contribuit la popularizarea ei. Se ştie că marele nostru povestitor l-a pus pe Neculce alături de Creangă în ce priveşte deprinderea meşteşugului scriitoricesc. Există între ei toţi un fel de înrudire electivă, produs, în mare parte, al climatului spiritual din provincia lor natală.

Pentru cunoaşterea directă, fie şi cam superficială, a limbii şi stilului acestui scriitor autentic, reproduc cîteva fragmente, după ediţia îngrijită de mine.[1]

„Iară Ştefan-vodă mergînd de la Cetatea Neamţului în sus pre Moldova, au mărsu pe la Voroneţ, unde trăia un părinte sihastru, pre anume Daniil. Şi bătînd Ştefan-vodă în uşa sihastrului, să-i descuie, au răspunsu sihastrul să aştepte Ştefan-vodă afară pănă ş-a istovi[2] *ruga. Şi după ce ş-au istovit sihastrul ruga, l-au chemat în chilie pre Ştefan-vodă. Şi s-au ispovedit*[3] *Ştefan-vodă la dînsul. Şi au întrebat Ştefan-vodă pre sihastru ce va mai face, că nu poate să să mai bată cu turcii; închina-va ţara la turci, au ba? Iar sihastrul au dzis să nu o închine, că războiul este a lui, numai, după ce va izbîndi, să facă o mănăstire acolo, în numele Sfîntului Gheorghie, să fie hramul bisericii. Deci au şi purces Ştefan-vodă în sus pe la Cernăuţi şi pre la Hotin şi au strînsu oaste, feliuri de feliuri de oameni. Şi au purces în gios. Iar turcii, înţălegînd că va să vie Ştefan-vodă cu oaste în gios, au lăsat şi ei Cetatea Neamţului de a o mai bate şi au început a fugi spre Dunăre. Iar Ştefan-vodă au început a-i goni în urmă şi a-i bate, pănă i-au trecut de Dunăre. Şi întorcîndu-s-înapoi Ştefan-vodă, s-au apucat de au făcut mănăstirea Voroneţul. Şi au pus hramul bisericii Sfîntul Gheorghe“.*[4]

— *„Fost-au şi ficiorii lui Antonie vodă*[5] *dezmerdaţi. Fără frică îmbla prin ţară, cu mulţi ficiori de mazîli*[6], *nebuni, strînşi cu dînşii, de făcè multe giocuri şi beţii şi nebunii prin tîrguri şi prin sate boiereşti, de lua femeile şi fetele oamenilor cu desîla, de-ş ridè de dînsele, ce nu numai a oameni proşti*[7], *ci şi a oamenilor de frunte. Ce, de şi oblicié*[8] *Antonie-vodă, încă nu le dzicè nemic şi nu-i certa cu cuvîntul, ca un părinte ce le era. Şi pentr-acie poate în osîndă mai pe urmă Antonie-vodă au cădzut“.*[9]

— *„Şi intrînd leşii şi căzacii şi moldovenii, au luat pre Duca-vodă şi pre alţi boieri, pre toţi dezbrăcîndu-i, i-au lăsat*

---

[1] Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Editura Minerva, P. Seria Patrimoniu, Bucureşti, 1975.

[2] „A termina“.

[3] „S-a mărturisit“ (sens bisericesc)“.

[4] *Op. cit.*, p. 13—14.

[5] Antonie Rusăt.

[6] „Boeri fără slujbe“.

[7] „Simpli , de rînd“.

[8] „Simţea, afla, descoperea“.

[9] *Op. cit.*, p. 61.

pe peile goale. Și s-au întorsu poghiazul[1] *cu dobîndă*[2] *ș-au dus pe Duca-vodă în Țara Leșască, și acolo au murit. Și cînd îl ducè pe drum, îl pusesă într-o sanie cu doi cai, unul albu și unul murgu, și cu hamuri de teiu, ca vai de dînsul. Ocări și sudălmi, de audzè cu urechile. Ș-agiungîndu la Suceavă, la un sat anume...*[3]*, au poftit puținel lapte să mănînce. Iar femeia gazda i-au răspuns că «n-avem lapte să-ți dăm, c-au mîncat Duca-vodă vacile din țară, de-l va mînca vermii iadului cei neadormiți». Că nu știè femeia acie că este singur el Duca-vodă. Iar Duca-vodă, dacă au audzit că este așè, îndat-au început a suspina și a plînge cu amar*".[4]

Contemporan (și prieten oarecum) al lui Neculce este fostul domnitor al Moldovei Dimitrie Cantemir. El aparține aici mai mult din punct de vedere cronologic, precum și prin natura scrierilor sale cele mai importante. Altfel, dacă ținem seamă de întreaga lui operă, de condiția sa și de concepția sa oarecum filozofică, el merită să fie studiat și prezentat separat de toți predecesorii și urmașii săi din epoca în discuție. Aceste calități se vădesc mai cu seamă în *Hronicul vechimei a romano-moldovlahilor*, operă, în multe privințe, grandioasă, și nu numai pentru vremea ei. În intenția autorului, această lucrare urma, se pare, să înfățișeze istoria deplină (de la origini pînă la începutul secolului al XVIII-lea) a poporului român. S-a oprit însă, din cauza împrejurărilor (între 1711 și 1723, cînd moare, autorul trăiește în Rusia, după victoria turcilor contra rușilor, cu care se aliase Cantemir, în lupta de la Stănilești), la întemeierea Munteniei și a Moldovei. Această operă a mai avut și neșansa de a exista, pînă la tipărire (secolul al XIX-lea), într-un singur exemplar, manuscrisul original al autorului. Urmarea a fost că ea n-a contribuit prin nimic la dezvoltarea limbii literare. Și totuși, pentru cunoașterea mai de aproape a limbii noastre în general, *Hronicul* lui Cantemir prezintă o mare importanță. Nici una dintre scrierile predecesorilor, contemporanilor și urmașilor lui nu se poate compara cu aceasta în ce privește bogăția și varietatea faptelor de limbă, indiferent dacă această situație însemnează (sau nu) un progres propriu-zis, mai ales că această operă a fost redactată mai întîi în limba latină, și după aceea a tradus-o autorul însuși în română.

---

[1] „Incursiune în țară străină, de obicei cu scopul de a prăda".
[2] „Cîștig, pradă de război".
[3] Loc gol în manuscris.
[4] *Op. cit.*, p. 73—74.

Aşa se explică, între altele, puternica influenţă a limbii originalului. De altfel, chiar în lucrările sale, puţine la număr, scrise direct în româneşte se observă uşor această influenţă. Ar mai fi de adăugat că şi alte limbi străine, cunoscute bine de Cantemir, în frunte cu turca, au influenţat scrierile lui româneşti. De aceea lectura lor este grea chiar pentru un specialist. Îngreuierea creşte şi din cauza numeroaselor creaţii ale lui (majoritatea, un fel de calcuri lingvistice, adică traducerea prin cuvinte româneşti a conţinutului semantic din cuvintele străine).

Parte din observaţiile de pînă aici sînt valabile şi pentru limba *Istoriei ieroglifice*, rămasă şi ea, la fel cu *Hronicul*, în manuscris (s-a tipărit de-abia în 1883). Conţinutul acestei scrieri cam ambigui este istoric: lupta, pentru putere am spune noi astăzi, dintre Cantacuzineşti şi Cantemireşti[1] pe de o parte şi, în grupa celor dintîi, dintre Constantin Brîncoveanu şi ceilalţi pe de altă parte. Tratarea şi prelucrarea materialului (evenimente şi oameni) sînt strict literare. *Istoria ieroglifică* este (ar trebui spus mai degrabă poate fi) considerată ca un roman, şi, deoarece personajele sînt animale, formal vorbind, specialiştii o anexează genului alegoric („roman alegoric"), strict literar, fără legături cu istoria propriu-zisă, mai ales că tonul este al unui adevărat pamflet.

Reproduc[2] în cele ce urmează două pasaje din această scriere pentru ca cititorii, să-şi facă o idee, destul de aproximativă, fireşte, despre limba şi stilul lui Dimitrie Cantemir. *„Acestea într-acesta chip prin cîteva a nopţii ciasuri Inorogul cu Şoimul voroavă făcînd, Hameleon, precum mai sus s-au pomenit, la lăcaşul său ducîndu-se vasul uluirii vetrilele gîndurilor deşchidea, prin marea relelor socotele înnotînd, spre toate vînturile holburilor funele chitelor întindea. Aşea el în valurile vicleşugurilor tăvălindu-se (poate fi răutatea îndoit şi întriit să lucreze furtuna slobozind) somn fără somn şi odihnă fără odihnă îl chinuia, atît cît cu ochii deşchişi somna şi cu toată fantazia deşteptată visa, în care vis părerea chipuri ca acestea închipuindu-i îi zugrăviia"*.

— *„Odănăoară era un om sărac, carile într-o păduriţă, supt o colibiţă era lăcuitoriu. Acesta mai mult de dzece găini, 2 cucoşi, doi miei şi un dulău, altăceva după sufletul său nu avea. Deci dulăul atîta era de bun păzitoriu şi atîta de tare în*

[1] Dimitrie Cantemir era ginerele lui Şerban Cantacuzino, domnul Munteniei.

[2] După Al. Rosetti , B. Cazacu, Liviu Onu, *Op. cit.*, p. 389—390

giur împregiurul casii străjuitoriu, cît nici frundza de vînt să se clătească și el asupra sunetului să nu năvrăpească[1] *cu putință nu era. (Că mai bunu-i și mai de nedejde iaste dulăul deșteptat decît străjerul însomnorat sau cu vinul îngropat.) Dulăul așea pre dinaintea casii pururea se afla, iară găinele în podul colibii se culca, mieii noaptea dinaintea ușii în tindiță, iară omul ostenit și obosit, dacă viniia de la lucru, în colibiță spre odihnă se aședza...*"

Din punct de vedere stilistic, între aceste două pasaje există deosebiri mari, ușor de constatat, căci sar în ochi. Aceste deosebiri se explică prin conținutul textelor în discuție, de fapt, prin felul cum autorul a înțeles să prelucreze literar acest conținut. În primul a vrut, ca să zic așa, să facă literatură oarecum poetică, recurgînd la alegorie (ca de atîtea ori în *Istoria ieroglifică)*, pe cînd în cel de-al doilea, fără a renunța la intenția literaturizării, le-a concretizat oarecum „popular", ca într-o fabulă sau într-un basm, și aceasta, tot din cauza conținutului. În ce privește limba, faptele lingvistice, există de asemenea deosebiri, impuse tot de conținut. Observăm însă o asemănare izbitoare în sintaxă, și anume, ca mult mai importantă decît altele, topica predicatului: așezarea lui la sfîrșitul enunțului (chiar atunci cînd, strict gramatical vorbind, nu e vorba de un predicat propriu-zis, întrucît verbul stă la un mod nepredicativ). Această particularitate sintactică apare foarte des la Cantemir, indiferent de natura scrierilor sale, și se datorește, în general, influenței limbii latine.

Genul istoric este bine reprezentat, în această epocă, și în Muntenia, deși nu în aceeași măsură ca în Moldova. Cred — poate că au crezut și alții înaintea mea — că deosebirea de la o țară la cealaltă se datorește, cel puțin parțial, vecinătății Moldovei cu Polonia, vecinătate geografică și apoi, drept consecință, posibilitatea unor relații de ordin cultural (studii în această țară de veche cultură, mai ales apuseană). Muntenia n-a avut această șansă. Țările vecine cu ea erau, cu excepția Ungariei, sub stăpînire turcească și, deci, împiedicate să se dezvolte cultural. Singurul cronicar muntean la înălțimea moldovenilor Miron Costin și Dimitrie Cantemir a fost stolnicul Constantin Cantacuzino, care, cum știm, a studiat la Universitatea din Padova. Ceilalți, mai numeroși decît cei din Moldova, unii rămași anonimi, nu se remarcă prin erudiție sau prin alte calități legate de studii speciale,

[1] „Să năvălească, să se năpustească".

în schimb sînt, adesea, superiori moldovenilor prin darul povestirii. La aceasta a contribuit, în parte, lipsa obiectivității, cauzată de faptul că unii cronicari erau în slujba familiei Cantacuzino, alții în slujba familiei Bălenilor, adversara îndîrjită a celei dintii. Stăpîniți de interesele grupului din care făceau parte și de pasiunea inerentă acestor interese, cronicarii munteni, cei mai mulți, au un stil colorat, bogat în expresii adesea violente și accesibil oricărui cititor. Dificultăți prezintă, pentru cercetări, faptul că aceleași evenimente și aceiași participanți la producerea lor apar sub aspecte contradictorii, care trebuie analizate cu mare atenție și cu spirit critic spre a se descoperi, măcar aproximativ, adevărul.

În ce privește limba, nu surprinde, la Stolnicul Cantacuzino, de pildă, sintaxa atît de asemănătoare cu a lui Dimitrie Cantemir (vezi mai sus, p.57), dată fiind formația sa asemănătoare cu a acestuia. De pildă: „*Decheval încă nu într-un loc ședea, nici fără de mare grijă să afla, ci și el cu toate puterile cîte avea, și tare să apăra, și de multe ori și izbîndiia*".

„*Carea dupre aceia mai pe urmă stricînd-o într-acest feliu au venit și au rămas, precum și astăzi iaste; așa făcînd cum și ispanii, și galii, și italianii, adecăte spaniolii, franțozii și frîncii, că așa le zic ei, au făcut*".[1]

Iată și un pasaj din Cronica lui Radu Popescu: „*Turcii daca prinseră veste că vin nemții asupra lor cu atîta îndrăzneală, s-au turburat văzînd că le lipsiia și atîta călărime carii merseră la iarbă, iar încă și tot au început a ieși și oastea lor din ordie și a să bate cu nemții, așijderea și ienicerii din meterezuri, iar nemții năvăliia asupra șanțurilor, să intre în ordie, și s-au făcut război tare și înfricoșat, că Halil-pașa veziriul era un om foarte viteaz și încălecasă singur și ieșisă la război. Și făcea mare îndemnare oștilor, cît s-au făcut într-acea puțină vreme multă vărsare de sînge, și au căzut mulți dintr-amîndooă părțile, cîtăva oaste și căpetenii. Numai turcii, văzînd pre nemți că să înglotescu și năvălescu așa tare și făr'de frică asupra ordiilor, n-au mai putut răbda să ție război, ci au început a fugi cu toții, și au rămas nemții biruitori, lăsînd ordiia așa cu tot cum era și au stăpînit nemții ordiia*".[2]

În epoca de care ne ocupăm se cultivă genuri literare necunoscute mai înainte, ceea ce, din punctul de vedere al istoriei limbii, însemnează îmbogățirea lexicului, precum și apariția unor inovații de ordin stilistic, avînd la bază fapte

[1] După Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 331.
[2] *Ibidem*, p. 357.

lingvistice. Am văzut deja că *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir este o scriere istorică numai în ce priveşte conţinutul (evenimente şi oameni). Cît despre prelucrarea lui, avem a face cu o operă pur literară: autorul îl prezintă sub forma unei alegorii.

Miron Costin, cronicar prin excelenţă, este şi autorul unor scrieri mai puţin importante decît cele istorice şi de relativ mică extindere, dar interesante prin noutatea lor. Este vorba de *Viaţa lumii*, operă în versuri, care dezbate poetic ideea filozofică despre zădărnicia tuturor lucrurilor pămînteşti. Iată cîteva dintre primele ei versuri, unde se face oarecum prezentarea temei: „*A lumii cînt cu jale cumplită viaţa, / Cu griji şi primejdii, cum ieste şi aţa: / Prea supţire şi-n scurtă vreme trăitoare / O, lume hicleană, lume înşălătoare, / Trec zilele ca umbra, ca umbra de vară, / Cele ce trec nu mai vin, nici să-ntorc iară*". Autorul a simţit nevoia, gîndindu-se la cititori, să-i iniţieze în ceea ce se poate numi versificaţie, considerată de el ca o noutate, deci necunoscută. Textul respectiv începe astfel: „*Stihul*[1] *este, nu ca altă scrisoare dezlegată, ci ieste legată de silave*[2] *cu număr; silava este împreunarea a doao slove, cum ieste: ba, va, ga, da i proci*[3]." O compoziţie, mai limitată ca extindere, este *Stihuri împotriva zavistiei* (prelucrarea poetică a Psalmului 5),

Cînd ne-am ocupat de activitatea scriitoricească a lui Dosoftei (vezi mai sus, p. 46—47), am menţionat *Psaltirea în versuri*, operă religioasă prin conţinut, dar literară în sens strict ca prelucrare. De aceea o amintesc şi aici, unde se prezintă noutăţile faţă de activitatea precedentă. De altfel, începuturi de exprimare poetică există, după afirmaţiile specialiştilor, şi în *Cazania* lui Varlaam (vezi mai sus, p. 45).

O noutate strălucită prin calităţile ei artistice, este, la începutul secolului al XVIII-lea, genul oratoric pe teme religioase, reprezentat prin *Didahiile*[4] lui Antim Ivireanul, mitropolitul Munteniei. Ceea ce surprinde, ba chiar uimeşte la acest cleric este faptul că, deşi, fiind străin, învaţă limba noastră destul de tîrziu, ajunge s-o stăpînească în mod desăvîrşit. Iată o probă: „*Aleasă este* [Fecioara Maria] *cu adevărat ca soarele, pentru că este încununată cu toate razele darurilor dumnezeieşti şi străluceşte mai vîrtos întru celelalte lu-*

---

[1] „Versul".
[2] „Silabe".
[3] „Şi celelalte".
[4] „Predicile".

mini ale cerului; aleasă este și frumoasă ca luna, pentru că cu lumina sfințeniei atinge celelalte stele; și pentru marea și minunata strălucire, de toate șireagurile stelelor celor de taină se cinstește ca o împărăteasă; aleasă este ca răvărsatul zorilor, pentru că ea a gonit noaptea și toată întunerecimea păcatului și au adus în lume ziua cea purtătoare de viață; aleasă este, că este izvor, care cu curgerile cereștilor bunătăți adapă sfînta biserică și tot sufletul creștinesc; aleasă este, că este chiparos, carele cu nălțime covîrșește cerurile, și pentru mirosul cel din fire s-au arătat departe de toată stricăciunea; ...". Cine citește acest text și nu știe cui aparține este convins că autorul a fost contemporan cu noi cei de azi: nici un cuvînt, nici o formă gramaticală, nici o construcție sintactică nu-l îndeamnă să-și închipuie că-i vorba de un fragment de predică de acum două secole și jumătate.

Antim Ivireanul a contribuit la dezvoltarea limbii noastre privite sub aspectul ei literar nu numai prin *Dihaniile* sale, care, chiar dacă n-au fost tipărite decît foarte tîrziu, s-au răspîndit și au fost luate drept model de stil oratoric religios, în primul rînd, de către clerici de toate categoriile. Ca episcop, mai întîi, și ca mitrpolit după aceea, el s-a ocupat direct de tipărirea cărților bisericești în Muntenia, și nu numai în limba română. Predicile sale n-au putut vedea lumina tiparului la vremea lor din cauză că erau „subversive", am spune noi astăzi: criticau, de la un nivel etic foarte ridicat, slăbiciunile și păcatele oamenilor, îndeosebi ale celor cu răspundere în viața publică.

Un loc aparte, atît prin modul cum au luat naștere, cît și prin caracterul popular al limbii, sînt *Mineele*[1] *de la Rîmnic* (1776 — 1780). Prima problemă este discutată pe larg de Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 200 — 201. Ea ne interesează aici prin faptul că, în forma ei tipărită, deși semnată de Chesarie, episcopul Rîmnicului, ea este, în ciuda contribuției masive a acestuia, produsul mai multor autori, diferiți între ei și prin timp și prin felul participării la realizarea ei. Rezultatul acestei munci colective și complexe este, din punctul de vedere al dezvoltării limbii noastre, de cea mai mare importanță. La aceasta a contribuit și influența vorbirii populare, impusă oarecum de natura conținutului. Urmează două fragmente (primul din Prefață,

---

[1] *Minei*, pl. *mineie* „totalitatea slujbelor bisericești, repartizate pe luni și pe zile " (în legătură cu evenimente și personalități din istoria creștinismului ortodox).

deci originală, semnată de Chesarie, celălalt din mineiul pe 1 octombrie, acesta, traducere).

„Cînd au început credința a să naște și a crește, cei ce să hrăniia cu învățăturile ei, întîiu să socotiia ca niște prunci. Pentru aceea și sf[i]nții apostoli îi hrăniia cu lapte, adecă cu învățături lesne pricepătoare, cu rugăciuni ușoare și neostenitoare. Că din faptele apostolilor vedem că alte slujbe atuncea nu să făcea, fără numai rîdicarea pîinii, rugăciuni pre scurt alcătuite cu dovediri din psalmi și învățături pentru credință, iarăși din izvorul psalmilor și al prorocilor. Iară după ce au crescut întru credință noroadele și au ajuns în vîrstă de bărbat, atuncea diadohii apostolilor, păstorii cei d[u]hovnicești, arhierei[i] cei din toate locurile, au început a înnălța graiurile învățăturii, a așăza slujbe în besericǎ la vremea sa și a înmulți rugăciunile pentru podoaba besericii și mîntuirea credincoșilor. Aceste slujbe, aceste rugăciuni, alcătuite fiind de luminătorii cei dintîi ai besericii în limba lor cea grecească, mai pre urmă s-au tîlmăcit și în limba cea slovenească de cei ce au fost dupre vremi și pre alocori luminători în Slovaniia". (Al. Roseti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 206.)

— *„Învățîndu-te celor d[u]mnezeești cu prea slăvire, mai tare decît tunetul ai trîmbițat cuvîntul lui D[u]mnezeu cel de mîntuire, și pre cei ce dormiia în mormînturile deșertăciunii i-ai deșteptat, carii omorîciunea au lepădat, ceea ce lăcuiaște împreună cu cei morți. Și pre cei ținuți în iad i-au întors înapoi, pre carii i-ai făcut vase cinstite celui ce au omorît pre omorîtoriul, lui Ii[su]s stăpînului și mîntuitoriului sufletelor noastre*". (*Ibidem*, p. 207 — 208.)

Progresul realizat de limba noastră, pe care l-am constatat mereu pînă aici, de la o scriere la alta, apare în aceste două fragmente și mai evident. În ciuda faptului că al doilea text este o traducere, el nu diferă, calitativ, prin nimic de celălalt, care e original. Progresul acesta trebuie atribuit, într-o măsură însemnată, evoluției firești a limbii vorbite, punctul de plecare permanent al celei scrise. Acest progres s-a combinat cu cel produs de experiența predecesorilor, așa cum există el în scrierile (originale sau traduse) ale acestora. Un rol important în evoluția limbii au jucat, în această epocă, numeroasele cărți populare. Sînt numite astfel (la fel cu literatura populară în general), pe de o parte, fiindcă nu se cunosc numele autorilor, iar pe de alta, din cauza conținutului lor mistic și fantastic. Ele sînt și destul de variate în

ce priveşte temele. Cele mai multe au circulat, pînă spre epoca noastră, în manuscris, dar, dat fiind interesul pe care l-au deşteptat, au fost mereu copiate şi recopiate, transmiţîndu-se astfel şi de la o generaţie la alta şi în cadrul aceleiaşi generaţii de la un loc la altul. Multe au conţinut religios, în sens larg, interpretat însă, s-ar putea spune, foarte laic. Specialiştii le-au clasificat după conţinut (legende apocaliptice, legende hagiografice, legende apocrife, literatură didactică, literatură astrologică şi romane).

Nu este cazul să ne oprim la toate speciile, dar nici măcar la cele mai multe. Succes mare au avut cele din ultima categorie, asemănătoare oarecum cu romanele din literatura cultă, de unde şi denumirea lor atît de potrivită. Ele sînt *Alecsandria*, *Varlaam şi Ioasaf*, *Archirie şi Anadan*, *Viaţa lui Esop*. Cel mai răspîndit a fost primul. Faptul mi se pare semnificativ pentru psihologia maselor. Spre deosebire de celelalte (minus ultimul), în care dintre cele două particularităţi ale genului (misticismul şi fantasticul) predomină cel dintîi, *Alecsandria*, dimpotrivă, pune în evidenţă pe cel de-al doilea. Aceasta, din cauză că eroul, Alexandru Macedon, este un personaj istoric, a cărui viaţă reală a fost extraordinară şi a impresionat adînc chiar pe contemporani. Esop a fost şi el o fiinţă istorică, dar viaţa şi acţiunile lui s-au limitat la relaţiile obişnuite ale oamenilor de rînd. Cel mai vechi manuscris al *Alecsandriei* datează din anul 1620, iar cea mai veche tipăritură, din 1713. Iată un fragment (reprodus după Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 225): *„...Şi vru Al[exan]dru să-i dumărească*[1] *cu el; el nu vru, ce zise: «Pasă nai[n]te pînă la împăratul, iacătă-l unde şade». Şi dede supt un copaciu nalt şi frumos. Şi ave de tote pomele într-însul. Şi era neşte pasări cu penele galbine ca aurul şi cînta neşte cîntece menunate. Şi el şedè în jiţiul*[2] *de aur şi cu cunună de aur în cap şi gol. Şi era fîntînă supt pičorele lui. Şi merse Alexandru la el. Şi-l văzu Evant împărat şi b[ăt]u cu capul şi-i zise: «O, Alexandre, împărat de lume nevolnică şi ticalnică*[3]*, şi totă lume lua-veri şi moşie ta nu veri mai vede şi te vei sui pî[n]a-n ceriu şi te vei pogori pînă la iad şi tot pămî[n]tul loa-veri şi în pămînt intra-vei». Alexandru sărută-i mîna. Elu-l puse lingă el în jiţiul lui de auru şi-l sărută pre*

[1] „Să-i dumerească".
[2] „Jilţ, fotoliu".
[3] „Ticăloasă".

Alexandru și-l blagoslovi pre cap. Alexandru grăi lu Evant: «Împărate, că ce-mi ziseși acel cuvînt». Evant zise: «Nu să cade a poftori[1] cuvîntul omului [înțe]lept». Alexandru zise: «Împărate Evant, de ți-e cu voe, să-ți aducem poclon[2] de la noi». Evant zise: «Aduceți?». Și aduseră o tepsie[3] cu galbini și altă cu pîine albă și un condir[4] cu vin roșu. Și-l văzu Evant și zise: «Nu e dat noa aceste să mîncăm, č-este dat voa să mîncați; ce deșertați condirul să vă dau eu voa poclon». Și deșertară condirul; și-l luo Evant și-l împlu de apă de supt pičorele lui din fîntînă și-l dede lu Alexandre: «Ţin[e u]n poclon de la mine ție». Alexandru zise: «De ce este bună ačasta?» El zise: «Cînd îmbătrînește omul și, de să va scălda, el va întineri și fi-va ca de 30 de ani». Și socoti Alexandru că: «deca voiu bătrîni, cu ačasta mă voiu scălda; și iară voiu fi tînăr, și nu voiu mai muri». Și astupă condiriul bine și-l pecetlui și-l dede la un aprod să-l tot păzască pînă va fi el...

Caracterul popular al limbii acestui text este evident de la un capăt la altul. Atrag atenția asupra a două particularități mai puțin luate în seamă. Prima, apariția foarte frecventă a dialogului, caracteristică pentru povestitorul simplu: acesta se supune, ca să zic așa, situației concrete, care este, de fapt, prezentată sub forma convorbirii dintre personajele respective. A doua particularitate constă în absența aproape totală a propozițiilor subordonate, cu consecința, inevitabilă, a folosirii la tot pasul a conjuncției *și*, ca element de legătură între propoziții independente.

Capitolul V

INFLUENȚA ORIENTALĂ[5]

Cucerirea și apoi stăpînirea de către turci a Peninsulei Balcanice (secolul al XIV-lea și următoarele) a transformat Țara Românească direct și Moldova indirect (prin intermediul celei dintîi) în țări vecine cu Imperiul otoman. Un prim

[1] „A repeta".
[2] „Plocon", „dar".
[3] „Tipsie, tavă".
[4] „Clondir, sticlă mare".
[5] Dau acestui epitet sensul geografic, cum se va vedea din cele ce urmează.

fapt, cantitativ, deci şi calitativ, puţin important, care a dus în mod firesc la relaţii reciproce. Odată cu creşterea puterii lor politice, turcii au devenit destul de curînd (începutul secolului al XVI-lea) suzeranii ţărilor noastre. Deşi tratatele Ţării Româneşti şi Moldovei cu dînşii interziceau (pentru motive de ordin religios) stabilirea turcilor pentru totdeauna pe teritoriul lor — dispoziţie care era, în general, respectată — numeroşi turci veneau la noi cu tot felul de misiuni oficiale. Iar unii făceau parte oarecum din curtea domnitorului, în sensul că se amestecau, direct sau indirect, în treburile politice. Astfel s-au creat condiţii favorabile pentru exercitarea unei influenţe turceşti asupra limbii noastre.

Mai numeroşi erau însă grecii care erau trimişi de la Constantinopol pentru a supraveghea aplicarea dispoziţiilor din tratatele Principatelor cu Imperiul otoman. Fiind creştini, grecii se puteau aşeza pentru totdeauna la noi, unde, foarte des, se căsătoreau cu fiicele boierilor şi deveneau astfel „români". Putîndu-se mişca foarte liber, grecii îşi aduceau şi rude apropiate, care făceau „carieră", la fel cu protectorii lor. În modul acesta, limba română a suferit o influenţă puternică atît din partea limbii turceşti, cît şi a celei greceşti. Punctul ei culminant a fost atins în epoca domniilor fanariote (1711 — 1821), cînd ţările noastre erau conduse de domnitori greci sau de domnitori români, etnic vorbind, dar prin nimic deosebiţi de ceilalţi din punct de vedere politic. Trebuie precizat că această influenţă s-a exercitat exclusiv în domeniul lexicului, sectorul cel mai deschis al oricărei limbi, spre deosebire de structura gramaticală şi de sistemul fonetic, bine închegate şi de aceea rezistente la „atacurile" din afară.

Între aceste două influenţe există deosebiri, adesea mari, cantitativ şi, mai cu seamă, calitativ vorbind. Faptul se explică pe de o parte prin natura conţinutului exprimat de cuvintele împrumutate, iar pe de alta prin modalitatea intrării lor în limba română. Aceşti factori sînt destul de strîns legaţi unul de altul. Împrumuturile turceşti sînt, în marea lor majoritate, concrete, în sensul că cuvintele respective denumesc obiecte de tot felul. Termenii abstracţi sînt extrem de puţini şi, detaliu important, lipsiţi de intelectualitate, dacă pot spune aşa *(berechet, chef, dandana, moft, tabiet* etc.*)*. Toţi au fost adoptaţi pe cale orală, prin contactul direct, aş zice material, cu obiectele în discuţie, aduse fie

de turcii care veneau la noi, fie de alți străini, precum și de către românii înșiși. La prima vedere pare curioasă această situație. Să nu uităm însă că, dacă limba turcă se putea învăța și, deci, vorbi, ea era pentru români (afară de cazuri cu totul excepționale, care nu contează), total inaccesibilă sub forma ei scrisă (înainte de toate, din cauza alfabetului). De aici, caracterul popular al influenței turcești, existența împrumuturilor respective la toate nivelele limbii noastre. Situația împrumuturilor neogrecești se prezintă cu totul altfel, aproape invers. Multe au intrat în condiții asemănătoare cu cele arătate la turcismele limbii noastre, dar majoritatea lor au urmat calea scrisă. Românii au învățat grecește și prin școli, cei mai mulți chiar numai prin școli, și după aceea prin lecturi de cărți grecești, precum și de cărți românești traduse din grecește (bogate în grecisme).

După aceste considerații de ordin general, să vedem o serie de fapte menite să le sprijine. Recurg, ca de atîtea ori pînă aici, la *Istoria limbii române literare*. La p. 413 sînt enumerate, cu exemple, domeniile de activitate (13 în total) în care există cuvinte de origine turcească. Cele mai numeroase, judecînd după listele prezentate acolo, aparțin meseriilor de toate felurile, după care urmează îmbrăcămintea (în sens larg) și alimentația. Poate părea curios, și nu numai prin referire la ceea ce se știe în legătură cu originea latină a majorității terminologiei păstorești, că și în acest sector limba noastră are cuvinte turcești. În sensul unei puternice influențe a limbii turcești vorbește și faptul că românii au împrumutat nu numai substantive, care alcătuiesc o mare majoritate, ci și alte părți de vorbire, dintre acelea care sînt, în general, mai rezistente, de pildă adverbe *(barem, doldura, geaba, taman, tiptil)* și interjecții *(aman!, bre!, haide!, halal!, haram!)*.

Interesante sînt și sufixele de origine turcească, și pentru același motiv arătat ceva mai înainte, la care se adaugă, fapt foarte important, posibilitatea de a le folosi la derivarea de noi cuvinte de la orice fel de teme (moștenite, împrumuturi vechi și împrumuturi recente etc). Exemple: *-giu* (obținut prin descompunerea unor cuvinte turcești formate cu el și a căror temă, tot turcească, a fost împrumutată și ea ca unitate lexicală propriu-zisă: *cafea* și *cafegiu*, de pildă), în cuvinte ca *barcagiu*, *laptagiu*, *pomanagiu*, *reclamagiu*, *scandalagiu* ș.a.; *-lîc* (și *-lic*): *geamlîc*, *hamalîc*, *irmilic* ș.a. (împrumutate), *avocatlîc*, *berbantlîc*, *crailîc*, *savantlîc* etc.(formații româ-

nești);*-man*: *dușman*, *tergiman*, alături de *capsoman*, *gogoman*, *hoțoman* ș.a. Pe lîngă aceste sufixe substantivale apar și unele adjectivale de aceeași origine: *-iu* (*cîrmîziu*, *fistichiu* ș.a., alături de *cafeniu*, *liliachiu* etc.); *-liu* (*chefliu*, *nurliu* etc., alături de *durduliu*, *hazliu* ș.a.).

Afară de astfel de cuvinte existente în cele mai multe aspecte sociale și teritoriale ale limbii din Muntenia și Moldova (peste munți ele au lipsit, din cauză că acolo influența turcească nu s-a putut manifesta), au existat numeroase altele, care, chiar cînd, destul de rar, au circulat și în alte stiluri ale limbii, aveau un sens mai mult ori mai puțin tehnic și erau specifice pentru anumite ramuri de activitate. De pildă: *agă* „căpetenie militară, ofițer turc", *carvasară* „birou vamal", *duvà* „rugăciune", *mataragiu* „subofițer din suita unui pașă", *raià* „veche numire a supușilor otomani sau creștini, care practicau agricultura și comerțul", *tergiman* „interpret", *vilaiet* „provincie guvernată de un valiu", *zaim* „posesor al unei feude militare" ș.a., dispărute odată cu schimbarea condițiilor de ordin politic.

Parcurgînd listele de cuvinte grecești, grupate după domenii de activitate, pe care le-au întocmit Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 429 și urm., constatăm predominarea aproape exclusivă a noțiunilor de ordin intelectual în sens larg. Iată-le: 1. organizarea statului (cu subdiviziunile: viața politică, administrația, legislația, viața militară); 2. viața socială (ierarhie socială, familie, conversație, corespondență, distracții, viața psihică); 3. viața intelectuală (învățămînt, tipografie, biblioteci, științe, stilistică și teorie literară, medicină, arte); 4. comerț și industrie; 5. viața religioasă.

Ca și în cazul turcismelor (vezi mai sus), o mare parte din lexicul de origine greacă a dispărut odată cu orînduirea social-politică, al cărei apogeu a fost atins în epoca domniilor fanariote (în special de pe la 1740 și pînă la 1821). Rezistența împrumuturilor grecești a fost ceva mai mare decît a celor turcești, cum dovedește păstrarea pînă în zilele noastre a unui număr mai mare în comparație cu cele dispărute și cu cele turcești păstrate. Explicația trebuie, cred, căutată pe de o parte, în faptul că greaca este o limbă indoeuropeană, ca a noastră, pe cînd turca aparține familiei uralo-altaice, iar pe de altă parte, în sprijinul căpătat de la neologismele din secolul al XIX-lea și al XX-lea primite din Occident și care sînt acolo de origine greacă veche. Iată o serie de exemple

aparţinînd acestei ultime categorii: *tiran*, *anarhie*, *anomalie*, *olograf*, *teatru*, *melos*, *simfonie*, *ipocrizie*, *cangrenă* (şi *gangrenă*), *anatemă*, *flegmă*, *tifos* ş.a.

Grecismele dispărute cu vremea sînt mai puţin numeroase decît turcismele. În acelaşi timp, dispariţia lor a fost oarecum treptată, în sensul că s-a produs, mai întîi, adică mai repede, în vorbirea populară şi în cea familiară a păturilor sociale mijlocii. Urmează acum un număr de grecisme aparţinînd diverselor ramuri de activitate: *efor*, *catagrafie*, *epitrop*, *clironom(ie)*, *parafernă*, *protipendadă*, *simandicos*, *babac(ă)* „tată", *ţaţă*, *anost*, *nostim*, *taifas*, *polilоghie*, *plic*, *cartofor*, *rigă* „rege", *sindrofie*, *arghirofil(ie)*, *filotim(ie)*, *ifos*, *dascăl* „învăţător", *agramat*, *filă*, *ipochimen*, *dropică*, *istericale*, *lăhuză*, *mamoş*, *molimă*, *molipsitor*, *nevricale*, *(proto) psalt*, *psaltichie*, *folos*, *maghernіţă*, *calţavetă* „jartieră", *fandosi*, *fideà*, *fiong*, *fundă*, *portocală*, *stambă*, *igrasie*, *ipsos*, *mistrie*, *aghiazmă*, *amvon*, *pronie*. În aceste liste, marea majoritate a exemplelor sînt substantive. Dintre celelalte părţi de vorbire întîlnim numai adjective, foarte puţine de altfel. Comparînd această situaţie cu aceea a turcismelor, constatăm că acestea din urmă sînt mult mai variate în ce priveşte categoria morfologică. Aceasta înseamnă, cel puţin teoretic, că influenţa turcească a fost mai puternică decît cea grecească şi, amănunt foarte important, mai „populară" decît aceasta din urmă. Ceva mai înainte am arătat cum s-au exercitat aceste două influenţe, mai precis spus, căile sau mijloacele acestei exercitări. Fără voie ne gîndim la influenţa franceză, despre care va veni vorba mai departe: seamănă foarte bine, sub toate aspectele, cu influenţa grecească.

N-am spus nimic despre verbe în discuţia de pînă aici. Spre deosebire de turcisme, în numărul cărora nu apare nici un verb, această parte de vorbire este foarte bine reprezentată în cadrul împrumuturilor greceşti. Iată o parte dintre ele: *chivernisi*, *catadixi* „a socoti de demnitatea sa", *heretisi* (şi *hiritisi*) „a felicita", *plictisi*, *silabisi*, *aerisi*, *agonisi*, *fandosi*, *canonisi*. Verbele greceşti de acest fel existente de-a lungul timpului în limba română sînt foarte numeroase. Eu am ales numai pe acelea care mai circulă şi astăzi. În ciuda marii cantităţi de verbe greceşti în *-isi*, acest sufix n-a devenit productiv în limba noastră, cum ar fi fost de aşteptat. Cauza trebuie căutată în absenţa aproape totală, ca cuvinte independente, a temelor acestor verbe. Dintre cele care s-au păstrat pînă astăzi, la cîteva s-a îndeplinit această condiţie:

silabisi — *silabă*, *aerisi* — *aer*, *canonisi* — *canon*. Şi totuşi, dată fiind mulţimea verbelor de origine grecească în *-isi*, acest sufix a fost folosit uneori la derivarea de verbe pe teren românesc, prin alipirea la teme care erau ele înseşi derivate cu un sufix. După modelul lui *curarisi* „a face o cură" (<it. *curare*) au luat naştere *sigurarisi* „a asigura", *publicarisi* „a publica" etc., cu o existenţă de scurtă durată din cauza lui *asigura*, *publica* ş.a., mai conforme cu normele de derivare ale limbii noastre (<*sigur*, *public* etc.). Se întîlneşte, extrem de rar, şi un sufix *-erisi*: *pretenderisi* „a pretinde", cu viaţă şi mai scurtă.

Capitolul VI

ŞCOALA ARDELEANĂ (1780 şi urm.)

Aderarea, la începutul secolului al XVIII-lea, a unei părţi din românii ardeleni la greco-catolicism a avut drept rezultat, între altele, posibilitatea unora dintre ei, foarte puţini, de a studia în şcoli superioare, în care limba de predare era latina. Nu le-a fost deloc greu să constate, de la prima vedere, că limba lor maternă era o formă, modificată, a limbii latine. Constatarea a dus pe de o parte la cunoaşterea ştiinţifică, pe bază de studii, a românei ca o continuatoare a latinei, iar pe de altă parte, la întărirea conştiinţei despre descendenţa lor şi a strămoşilor lor din coloniştii romani aduşi în Dacia după cucerirea acesteia. Originea limbii s-a confundat, ca să zic aşa, cu originea etnică: vorbitorii latinei erau romani, prin urmare, descendenţi din romani erau şi vorbitorii limbii române, continuatoarea latinei. Cunoaşterea acesteia i-a ajutat pe români să studieze şi izvoarele istorice propriu-zise scrise latineşte şi să afle din ele diverse lucruri care pledau în acelaşi sens, al descendenţei noastre romane. Acest aspect al problemei, foarte important din punct de vedere politic (cu referire la situaţia românilor din Ardeal în cadrul celorlalte naţionalităţi conlocuitoare), nu interesează discuţia de faţă, care urmăreşte evoluţia limbii (şi a literaturii). Lucrările lingvistice ale Şcolii ardelene sînt cele ce urmează, în ordine, aproximativ, cronologică. Încep cu cea mai veche şi, în multe privinţe, cea mai importantă dintre ele, care este *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* de Samuil

Micu (şi Gheorghe Şincai), Viena, 1780. Este cea dintîi gramatică tipărită a limbii noastre şi superioară, cum nu se putea altfel, dată fiind formaţia autorilor, încercărilor, modeste, ale predecesorilor. Acest fapt, la care trebuie adăugată redactarea lucrării în limba latină, arată clar că ea urmărea, în intenţia lui Micu (şi Şincai), un scop propagandistic, de natură politică. Dacă ar mai putea exista îndoieli în această privinţă, ele ar dispărea cu totul la lectura, fie şi puţin atentă, a ei. Autorii prezintă româna, pe care o studiază, sub aspecte atît de apropiate de latină, încît chiar un cititor exigent din punct de vedere ştiinţific se lasă uşor convins de justeţea ideii că limba noastră este latină, şi încă pur latină. Iată cîteva exemple: *au murit un hom; au murit doi homeni; au murit o muliere; nesce sau nisquali homini sau mulieri plang; hom-ul ell mare — homeni-i elli mari* etc. Găsim, bineînţeles, şi destule idei şi explicaţii juste, ceea ce pentru epoca respectivă era, adesea, o raritate în lucrările gramaticale de oriunde. Să nu uităm că lingvistica ştiinţifică nu exista încă. Astfel înregistrarea prefacerii în *î* a lui *a* accentuat urmat de *n*,*mb* sau *mp*, diftongarea lui *é* în *ea* şi a lui *ó* în *oa*, cînd în silaba următoare se află un *a* sau un *e* etc., arată că autorii îşi dau seama de caracterul mai mult ori mai puţin regulat şi sistematic al modificărilor suferite de sunetele limbii latine de-a lungul procesului de transformare în română. Şi în gramatica propriu-zisă (morfologie şi sintaxă) găsim explicaţii de asemenea juste. Mai important, şi nu numai din punctul de vedere al scopului urmărit (vezi mai sus), este faptul că numeroşi străini au luat cunoştinţă de latinitatea limbii române, printre ei, întemeietorul lingvisticii romanice, Friedrich Diez, care, în *Gramatica limbilor romanice* (anul 1836 şi urm.) pune româna alături de franceză, italiană, spaniolă etc.

Fiind scrisă în latineşte, Gramatica lui Micu (şi Şincai) a folosit, fireşte, alfabetul latin şi în exemplele româneşti menite să ilustreze discuţia teoretică. Acest alfabet se impunea cu aceeaşi evidenţă ca şi studiul limbii române prezentată drept continuatoare a latinei, cu care, după părerea autorilor, se confunda de fapt. De aceea Micu a recurs la alfabetul latin, cu un an mai înainte, în lucrarea sa *Carte de rogacioni pentru evlavia homului chrestin*, care probează că în concepţia autorului originea (pur) latină a limbii române şi întrebuinţarea alfabetului latin reprezentau două laturi ale aceleaşi probleme şi de aceea trebuiau considerate la fel.

Dacă această operă era destinată, în primul rînd, străinilor, altele, mai numeroase, sînt scrise românește și se adresau românilor, avînd autor pe Petru Maior. Ele sînt: *Dissertație pentru începutul limbei românești; Dialogu pentru începutul limbei română.* Probleme de limbă apar în lucrările istorice ale acestui reprezentant al Școlii ardelene: *Dissertație pentru literatura cea veche a românilor; Istoria pentru începutul românilor în Dachia.* Petru Maior plănuise și o *Gramatică* a limbii române, din care a elaborat numai două capitole (*Dissertație despre articlii limbii românești* și *Fragmente sintactice)*, publicate de T. Cipariu tîrziu, după moartea autorului. Ceva mai încolo va veni vorba și despre părerile lui în problema ortografiei.

Din cele ce precedă rezultă că cel mai activ dintre corifeii Școlii ardelene a fost Petru Maior. Mai important, din punct de vedere practic, decît numărul lucrărilor lui este faptul că ele au fost scrise în limba română, ceea ce le-a făcut accesibile oricui și, prin aceasta, au contribuit la răspîndirea ideilor acestei mișcări științifice și culturale.

Să le vedem ceva mai de aproape. Spre deosebire de Micu și Șincai, care puneau la baza limbii române latina clasică, Petru Maior pornește de la latina populară, la fel cu toți romaniștii de mai tîrziu. Iată cum o „definește" el: „*... linba românească e acea linbă latinească comună, carea pre la începutul sutei a doao era în gura romanilor și a tuturor italianilor*".[1] Și alte idei, valabile pînă în zilele noastre, apar la Petru Maior. Renunț la menționarea lor. Și totuși, sub influența atmosferei politice a vremii, tot el susține că latina adusă în Dacia a rămas „pură" pînă la venirea slavilor, deci limba autohtonilor n-a lăsat nici o urmă în latina devenită română. În ce privește influența slavă, constatăm un amestec de idei juste și idei greșite. Petru Maior este un precursor, din păcate necunoscut și nerecunoscut, al punctului de vedere acceptat de toți lingviștii, și anume deosebirea dintre structura gramaticală și lexic față de influențele străine: prima rezistă, celălalt nu. Iată ce spune el însuși: „*...slovenii de țesetura linbei românești cea din lontru nice cum nu s-au atins, ci aceia au remas întreagă, precum era cînd au venit romanii, strămoșii românilor, în Dachia.*"[2] În schimb, lexicul a primit de la slavi un mare număr de cuvinte (în termenii lui Petru Maior:

---

[1] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op, cit.*, p. 459.
[2] *Ibidem.*

„...*cuvintele care sînt de la sloveni vîrîte în linba românească prea lesne se cunosc*“[1]), care pot fi sau chiar trebuie să fie înlăturate (*„ușor ar fi, de s-ar învoi românii spre aceia, a le scoate și a face curată linba românească*“[2]). Această ultimă idee a prins la unii contemporani, mai ales tineri, care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au încercat s-o impună în Academia Română, instituție care avea drept sarcină principală studiul limbii.

Ceea ce interesează din punctul de vedere al activității desfășurate în domeniul filologiei (în sens larg) este deșteptarea unei adevărate pasiuni pentru studiul limbii naționale. Denumirea de „școală“ dată acestei mișcări culturale și științifice se bazează, înainte de toate, pe activitatea „elevilor“celor trei ardeleni amintiți pînă aici. Ei sînt numeroși. Le dau numai numele unora, fără titlurile lucrărilor lor: Ioan Molnar, Radu Tempea, Paul Iorgovici.

Două probleme, foarte importante, au fost puse pe primul plan în preocupările Școlii ardelene cu privire la limbă. Este vorba de ortografie și de îmbogățirea lexicului. Odată „descoperită“ originea latină a limbii noastre, se impunea ca și haina ei scrisă să corespundă acestei origini. Era un argument în plus, pentru scopurile de ordin politic național, folosirea alfabetului latin. Această problemă a fost studiată de Petru Maior într-o lucrare specială intitulată *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi* (1819). Ideile susținute în această lucrare, puțin accesibilă din cauza limbii în care este scrisă, au fost nu numai ale lui Petru Maior, ci și ale tuturor reprezentaților Școlii ardelene. Toate militau pentru demonstrarea latinității limbii noastre și cu ajutorul ortografiei, bineînțeles cît mai apropiată de forma latinească a cuvintelor și, deci, cît mai îndepărtată de realitatea lingvistică românească. Problema aceasta a fost și a rămas foarte actuală pînă în zilele noastre, stăpînită fiind în discuțiile consacrate ei de spiritul „latinist“ al Școlii ardelene.

În ce privește lexicul, trebuie amintit, mai întîi, *Lexiconul de la Buda*[3], operă colectivă (un rol foarte important

---

[1] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 459—460.

[2] *Ibidem*, p. 460.

[3] Titlul complet, care rezumă succint conținutul, este *Lexicon românescu-lătinescu-ungurescu-nemțescu quare de mai mulți autori in cursul a trideci, și mai multoru ani s-au lucrat* Buda 1825. Are și titlul latinesc (identic cu cel românesc).

a avut Petru Maior în elaborarea ei), care rezolvă, în linii mari, cu succes, pentru vremea aceea, problema îmbogățirii lexicului limbii noastre. Progresul realizat, prin școală în primul rînd, în toate domeniile de activitate, nu putea fi însușit de un public mai larg decît cu ajutorul unui vocabular corespunzător. Cuvintele sînt nu numai purtătoare de cultură (în sens larg), ci și creatoare de cultură: acceptarea unui termen nou înseamnă și acceptarea noțiunii pe care o exprimă. Se punea, deci, problema neologismelor, a cuvintelor noi care să exprime lucrurile noi, necunoscute mai înainte. Interesant este faptul că această problemă a fost privită sub mai multe aspecte.

Astfel Paul Iorgovici, în lucrarea sa *Observații de limbă românească* (1799), propune d e r i v a r e a, adică formarea de cuvinte noi pornind de la cele deja existente în limbă (și, bineînțeles, de origine latină). De exemplu: avînd în română *vis*, *visare*, *văz* (subst.), ajungem la *vezație* „față" (cu suf. lat.*-ație)*, *vizie* „punerea, închipuirea în minte", *vizitare* (verb), *vizita* (subst.), *evidente*, *evidenție*, *invidere* „a vedea cu ochi răi, ceva bine la cineva", *invidie*, *providere* „a vedea mai înainte...", *providenție*, *prudente*, *prudenție*, *revidere* „a vedea iar", *revizie*[1]. Ideea, foarte justă, a fost aplicată destul de aproximativ, adesea chiar greșit. Aceasta și explică insuccesul. Și dacă *vizită*, *vizitare*, *evident*, *evidență*, *invidie*, *providență*, *prudent*, *prudență* și *revizie* există în limba noastră, faptul se datorește nu lui Paul Iorgovici, ci influenței exercitate, în secolul al XIX-lea, de limba franceză sau, mai rar, de italiană. De altfel nu-i greu de observat că forma acestor cuvinte, așa cum le avem încă de la început în limba noastră, diferă de aceea propusă de Paul Iorgovici.

Celălalt mijloc de îmbogățire a lexicului, cel mai des folosit (și nu numai în epoca modernă a limbii române), au fost împrumuturile din alte limbi (latina și limbile romanice). Problema a fost pusă, surprinzător de just pentru vremea aceea, de către I. Corneli, unul dintre autorii *Lexiconului de la Buda* (care, după propria-i mărturisire, și-a însușit ideile lui Petru Maior): „*...a completa Lexiconul și a îmbogăți limba și a lumina nația noastră, carea întru esprimarea unor lucruri pîn-acum e săracă și lipsită de termeni espresivi și a le face prin Lexicon (bine tălmăcindu-se) de comun și întrebuințătoare și lumei românești încet prin școale cunoscute... Nu grăiesc eu aici despre numele științelor, măiestriilor,*

[1] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 464.

țărilor, cetăților, zeilor păginești, ș[i] a[ltele]; nu despre titulile și cortesiile cele politicești latine, cu care ca și cu ale sale bănățenii, vreau să zic arădanii noștri, deplin și fără nici o sfială se întrebuințează, nici de terminii cei tehnicești, carii fără îndoință toți trăbue să între în Lexicon, că fără aceia nu ajunge mult Lexiconul, ci grăesc despre alte cuvinte de care a fost lipsă pîn-acum în limba noastră, ca să ne putem răspica[1] *bine și frumos; că precum ne bucurăm noi, dacă găsim în vreun unghiu a țărei sau în vreun dialect a limbei noastre ceva cuvînt frumos și curat românesc, așie*[2] *și celor viitori și de cultura nației iubitori nepoți fără prigonire încă le va părea bine aflînd în Lexicon spre folosirea cea de comun și deșteptarea nației spre cuviosul trai, de cei iubitori de polirea*[3] *limbei puse iscusite și spre esplicarea a tot obiectul frumoase, lămurite și espresive cuvinte*".[4]

Ideile Școlii ardelene au prins, mai cu seamă în provincia unde au luat naștere, dar, într-o oarecare măsură, și dincoace de Carpați. Aici — lucru curios — ele s-au bucurat de spriijnul unor oameni valoroși, nu în primele decenii ale secolului al XIX-lea, cînd, dimpotrivă, ele au fost combătute, ci în a doua jumătate a lui, dar tot prin ardeleni (T. Cipariu, A.T. Laurian), cum se va vedea în alt capitol.

Un loc aparte în activitatea ardelenilor cu privire la problemele limbii (dar nu numai ale ei) ocupă Ion Budai-Deleanu, cunoscut, în general, ca autor al *Țiganiadei*. Mai toate lucrările lui, foarte numeroase și variate ca conținut, au rămas în manuscris, fiind tipărite mult mai tîrziu, după încetarea lui din viață. Așa se explică, cel puțin în parte, poziția sa oarecum izolată în cadrul Școlii ardelene și recunoașterea meritelor sale de-abia în preajma epocii noastre. De aceea influența pe care ar fi putut s-o exercite asupra celor ce se interesau, într-un fel ori altul, de probleme lingvistice nu s-a produs. Noutatea pe care o aduce el în mișcarea pornită de cei trei ardeleni, creatori ai „școlii" respective, este atenția mare acordată factorului estetic existent, dacă nu în limba însăși, în posibilitățile oamenilor de a o folosi în așa fel, încît să obțină efecte estetice. Budai-Deleanu era, înainte de toate, poet, în ciuda formației sale universitare (filolog și istoric). Așa se explică preferința lui pentru lim-

---

[1] „Exprima".
[2] „Așa".
[3] „Perfecționare, rafinare".
[4] Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 465.

bajul poetic, pe care îl caracterizează, între altele, în modul următor: [care nu permite să vorbească] *„de obşte, sau ca în voroava de toate zilele, ci mai vîrtos are deosebite regule şi vorbeşte pe scurt, ba şi multe cuvinte lasă afară şi trebuie să înţăleagă ca şi cînd ar fi puse“.*[1]

Capitolul VII

ÎNCEPUTURILE EPOCII MODERNE

Epoca modernă a istoriei limbii române începe, aproximativ, cu influenţa franceză. Această afirmaţie are nevoie de o motivare, din cauză că limitează „modernismul“ lingvistic la o singură ţară de limbă romanică din Europa Occidentală. Ea vine în contradicţie, cel puţin aparent, cu cele arătate în capitolul consacrat „Şcolii ardelene“. În comparaţie cu capitolele care îl precedă, acesta aparţine şi el, geografic vorbind, Occidentului: ideile acestei şcoli îşi au izvorul în Italia. Deoarece noi facem aici istorie, nu geografie, urmărim, adică, idei, concepţii, metode etc. în dezvoltarea lor, şi nu ţări sau teritorii, înseamnează că termenii geografici, în măsura în care îi acceptăm şi îi folosim, au semnificaţie tot istorică. „Occident“ înseamnează idei occidentale, apărute în ţările din apusul Europei, şi, prin aceasta, se opune „Orientului“, chiar dacă acesta nu apare în cele de mai sus (cf. totuşi capitolul consacrat influenţelor turcească şi grecească). Intervine încă ceva, foarte important, şi anume ideea de „noutate“, care se opune celei de „vechime“ (nu în sens cronologic, chiar dacă cronologia joacă un rol). Şcoala ardeleană a venit cu „noutăţi“, ba chiar cu noutăţi revoluţionare din punct de vedere naţional, care nu sînt totuşi „moderne“, în sensul pe care trebuie să i-l dăm în această cercetare a noastră. Este vorba de primele decenii ale secolului al XIX-lea, cînd începe să se exercite influenţa franceză asupra limbii, dar şi asupra felului nostru de a vedea şi a înţelege „lumea“, lucrurile, viaţa individuală şi viaţa colectivă. „Modernismul“ este consecinţa Revoluţiei franceze de la 1789 şi urm.

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 483.

Influenţa franceză a fost studiată temeinic de către Pompiliu Eliade în două masive lucrări: *De l'influence française sur l'esprit publique en Roumanie*, Paris, 1898 şi *Histoire de l'esprit publique en Roumanie au dixneuvième siècle*, două volume, Paris, 1905 — 1914. Cum arată înseşi titlurile, este vorba de influenţa pe care a exercitat-o cultura franceză sub toate aspectele ei asupra psihologiei românilor, transformînd-o treptat în sensul apropierii ei de psihologia occidentală, deschisă şi primitoare de noutăţi.

Această influenţă, care s-a manifestat mai ales prin limba franceză, ca purtătoare a culturii poporului francez, a început încă din secolul al XVIII-lea, indirect, dar efectiv. Domnii fanarioţi aveau drept secretari vorbitori ai limbii franceze, de fapt chiar francezi ca naţionalitate. Prin ei s-a deşteptat dacă nu chiar interesul, cel puţin curiozitatea unora dintre reprezentanţii clasei conducătoare din Moldova şi Ţara Românească pentru cultura franceză în sens larg, ca şi pentru limba franceză, pe care au început s-o înveţe. Altă posibilitate de iniţiere în secretele acestei limbi le-au oferit-o românilor numeroasele războaie ruso-turce din secolul al XVIII-lea. Moldova şi Ţara Românească, fiind vasale ale Imperiului otoman, au devenit teatrul a numeroase conflicte ruso-otomane. În armata rusească, ofiţerii erau toţi sau aproape toţi fii de nobili, cunoscători încă din copilărie ai limbii franceze, pe care o învăţau în familie cu educatori francezi. Între ofiţerii ruşi şi protipendada românească din Iaşi şi Bucureşti se stabileau, în mod firesc, relaţii „mondene", cu efecte, în multe privinţe, foarte serioase din punct de vedere cultural. Vizitele şi convorbirile se realizau cu ajutorul limbii franceze. Boierii noştri, în frunte cu soţiile lor, doritoare de reuniuni, mai ales cînd aveau şi fete care aşteptau să se mărite, îşi dădeau toată osteneala să atragă pe tinerii (şi mai tinerii) ofiţeri ruşi, şi nu numai cu intenţii matrimoniale. Astfel au învăţat franţuzeşte cei dintîi români, unii dintre ei continuînd începutul făcut cu ajutorul secretarilor francezi ai domnilor fanarioţi (vezi mai sus).

Veneau în ţările noastre şi francezi propriu-zişi, adică din Franţa, cu diverse interese, uneori, poate, din simplă curiozitate de a cunoaşte nişte ţări din orientul Europei, unde se vorbea o limbă neolatină, ca a lor înşişi. Venirea francezilor la noi a căpătat oarecare proporţii după Revoluţia din 1789 şi urm. Partizanii vechiului regim, deci contrarevoluţionari, îşi părăseau ţara, spre a scăpa de persecuţii, care duceau

adesea la asasinate şi la execuţii capitale pe baze oarecum juridice (în urma unor procese). Cei mai numeroşi au emigrat în ţările vecine cu Franţa, mai ales în Germania, care are în istoria ei culturală şi politică personalităţi marcante de origine franceză, de pildă La Motte-Fouqué, poet, şi Savigny, jurist. Unii contrarevoluţionari francezi au ajuns şi la noi, şi, în ciuda ideilor lor politice, ne-au influenţat mai degrabă în sens opus concepţiei lor politice: povesteau, şi întrebaţi şi neîntrebaţi, despre evenimentele care i-au determinat să plece din ţara lor, şi în felul acesta, ai noştri aflau cîte ceva despre revoluţie. Mai tîrziu, cînd au început disensiuni între conducătorii Franţei revoluţionare, au emigrat şi destui partizani ai noului regim, care se temeau de persecuţii din partea adversarilor lor mai puternici.

În sfîrşit — e un fel de a vorbi — unii români, la început extrem de puţini, au putut cunoaşte ideile revoluţionare în patria acestora prin călătorii în Franţa, unde se duceau din curiozitate, din dorinţa de a călători etc. Trăind un număr de ani acolo, cei care se întorceau acasă — aceştia formau marea lor majoritate — propagau vrînd, nevrînd, dacă nu chiar ideile acestei revoluţii, cel puţin unele aspecte ale vieţii cotidiene însuşite acolo.

Toate faptele arătate pînă aici, la care s-ar putea adăuga şi altele, împreună cu efectele lor asupra mentalităţii multor români, au pregătit spiritele în cele două principate româneşti pentru „modernizarea" vieţii lor atît materiale, cît şi intelectuale. Pe cei care au putut cunoaşte direct, prin oameni, „noutăţile" aduse de transformările social-politice din Franţa şi din Europa occidentală în general îi invidiau şi căutau să-i imite cei care n-avuseseră norocul celor dintîi. Pentru moment, se limitau la ceea ce aflau din povestirile „privilegiaţilor", apoi la lecturi şi literare şi de informaţie. Cînd numărul „imitatorilor" şi al celor gata să devină imitatori a crescut, nevoile lor spirituale au cerut să fie satisfăcute oarecum organizat. Astfel au început să ia naştere şcoli, mai întîi particulare, pensioane pentru un număr redus de elevi. Înfiinţarea acestora convenea, din alt punct de vedere, şi celor care le întemeiau, adică francezilor refugiaţi şi stabiliţi pentru totdeauna la noi: aveau o ocupaţie, erau răsplătiţi pentru munca lor, aveau satisfacţia de ordin patriotic că atrag la cultura ţării lor un număr de străini. Existau şi profesori francezi să le zicem particulari, care nu lucrau în pensioane (aici ajungeau, se pare, forţele înteme-

ictorului sau ale directorului), ci în familiile boierești ca educatori ai copiilor începînd de la o vîrstă fragedă a acestora. Din „Amintirile“ lui Kogălniceanu și Alecsandri aflăm multe lucruri în legătură cu această „instituție“ particulară, care lucra temeinic pentru modernizarea vieții noastre. (La Alecsandri, apare un reprezentant al acestei mișcări culturale în persoana lui „Monsieur Charles“, în una dintre comediile dedicate Chiriței.) Profit de prilej pentru a arăta un lucru foarte puțin cunoscut sau chiar necunoscut, cel puțin pe cale să-i zicem literară. Obiceiul de a întemeia pensioane a durat vreme destul de îndelungată, sub forme din ce în ce mai modeste, și în orașe de provincie. Astfel la Focșani a existat un pension Saligny. Unul dintre copiii directorului a fost inginerul Anghel Saligny, constructorul podului de peste Dunăre Fetești-Cernavoda și fost președinte al Academiei Române. Tot așa la Bîrlad, pensionul Drouhet, al cărui director a dat țării noastre pe profesorul universitar Charles Drouhet și pe un frate al acestuia, general.

Toate faptele prezentate în cele ce precedă au pregătit climatul necesar pentru exercitarea unei influențe franceze din ce în ce mai puternice asupra românilor sub toate formele vieții individuale și publice. Mijloacele folosite în acest scop au fost, în general, aceleași ca și pînă acum. S-a adăugat însă unul extrem de important: școala. Acesta s-a făcut simțit, foarte ușor de altfel, încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar s-a dezvoltat începînd cu primele decenii ale secolului următor.

Școala înseamnează, în primul rînd, învățare organizată a tot felul de lucruri considerate necesare sau măcar utile pentru formarea intelectuală a omului. Ele sînt predate de profesori, dar sînt însușite și prin lectura manualelor înadins întocmite. Aceste manuale nu existau încă. Și cum nu puteau fi „inventate“, s-a recurs la cele existente în limba franceză. Au fost traduse acestea în românește și puse în noua lor haină la dispoziția elevilor. Traducerea a creat probleme lingvistice, și în aceasta constă importanța lor aici. Trebuiau redați în română termenii tehnici, specifici pentru orice disciplină prevăzută în programele de studii. Operația aceasta n-a fost deloc ușoară. De cele mai multe ori nu existau în limba noastră echivalențele necesare, fiind vorba de noțiuni cu totul necunoscute mai înainte. De aceea s-a procedat la adoptarea termenilor francezi, cu modificări fonetice și, adesea, morfologice, menite să le dea o înfățișare

mai mult ori mai puţin naţională. În felul acesta, limba noastră şi-a îmbogăţit vocabularul cu o cantitate enormă de cuvinte noi. Nu numai lexicul a fost supus acestei operaţii, ci şi sintaxa: anumite construcţii impuse de relaţiile dintre noţiunile specifice ale diverselor discipline au trebuit şi ele să fie traduse, adică împrumutate, şi să devină un bun sintactic românesc. Din cauza grabei cu care se lucra în mod obişnuit, precum şi a lipsei unei pregătiri temeinice a „traducătorilor", numeroase adaptări ale termenilor şi construcţiilor franceze nu erau conforme cu ceea ce putem numi spiritul limbii noastre, adică sistemului ei. Cu vremea ele au dispărut, şi, pînă la urmă, limba noastră a ajuns în posesiunea unui material lexical foarte bogat şi variat, care nu se mai simţea ca „străin" şi era la înălţimea celor mai severe exigenţe.

Printre mijloacele folosite pentru modenizarea intelectuală a românilor am lăsat la urmă, din cauza naturii lui specifice, ceea ce putem numi publicistică. Mă refer la ziare, care, prin conţinutul lor, aşa cum îl cunoaştem aproape de la început, cuprind mai toate ramurile de activitate omenească. În 1828 apare la Bucureşti *Curierul românesc*, înfiinţat şi condus de Heliade-Rădulescu, şi, un an mai tîrziu, la Iaşi, *Albina românească* a lui Asachi. Interesant şi semnificativ pentru climatul spiritual al vremii este epitetul *românesc*, acelaşi în titlul ambelor ziare.

Am pomenit ceva mai înainte de traducerile din franceză ale manualelor şcolare. În ce priveşte limba română, n-a fost necesar nici un model străin. Heliade-Rădulescu a elaborat cunoscuta sa *Gramatică românească*, publicată la Sibiu în 1828. Apariţia ei trebuie considerată drept un eveniment în istoria lingvisticii româneşti. Înaintea ei au existat cîteva lucrări similare. Pe una, scrisă latineşte, a lui Micu (şi Şincai) am prezentat-o deja în una dintre paginile precedente. Din păcate, ea n-a putut fi de folos decît cunoscătorilor limbii latine. Altele, anterioare acesteia, sînt simple încercări, cu semnificaţie strict istorică.

Autorul acestei gramatici se dovedeşte a fi nu numai un bun cunoscător al limbii noastre, ceea ce nu surprinde, bineînţeles, ci şi un om care înţelege, în general, just, ce este, adică ce trebuie să fie o gramatică, de fapt, ce este limba însăşi, ca mijloc de comunicare în viaţa socială. El ia limba aşa cum există şi o descrie ca atare. Sînt tratate

toate compartimentele, cu insistență mai mare asupra sintaxei (în comparație cu morfologia), ceea ce surprinde pentru epoca aceea. De o atenție deosebită se bucură ortografia, dat fiind scopul practic al lucrării. Ortografia propusă de autor este fonetică: să scriem cum vorbim, cu condiția, firește, de a vorbi corect. Iată cum justifică el sistemul pe care îl propune: *„pentru fieștecare sunet și pentru fieștecare glas cîte un semn, adică cîte o slovă“; „Pentru ce să nu scrim după cum pronunțiem, cînd scrim pentru cei care trăiesc, iar nu pentru cei morți.“* În sprijiul punctului său de vedere invocă exemplul vechilor greci, al romanilor și, mai ales, al italienilor (*„să semene* [ortografia românească] *întru toate cu cea italienească, bun'a ei sor'“*). Sînt criticați ardelenii partizani ai sistemului ortografic etimologic, care, în loc să imite pe italieni, au imitat pe francezi și englezi. Heliade-Rădulescu înțelegea just problema neologismelor, care se punea serios în vremea aceea: *„Trebuie să luăm numai acelea ce ne trebuie și de acolo de unde trebuie și cum trebuie“. — „Vorbele streine trebuie să se înfățoșeze în haine românești și cu mască de rumîn înaintea noastră.“* La fel de interesante și, pentru vremea lor, surprinzătoare sînt ideile lui teoretice despre limbă: *„Limbă numim mijlocul acela prin care noi facemŭ cunoscută și altora aceea ce cugetămŭ, adică voinț'a, părerea, trebuinț'a, ideile și altele.“*

Reproduc în cele ce urmează începutul „Dedicației“ adresate marelui vornic Gheorghe Golescu și profesorilor școlilor naționale din București de către Heliade-Rădulescu în primele pagini ale Gramaticii sale[1].

„Domnilor, această Grammatică de la început am avut cinste să o închin cinstitei Soțietăți literale Rumânești ce s-a început în casele dumnealui Marelui Logofăt Constantin Golescu. Acuma însă crez din pricina vremilor celor pline de neodihnă că va fi încetat, din nenorocire, adunarea ce se făcea pentru îndreptarea limbii; va fi încetat cu adevărat, dar mădulările ei sînt în ființă și cu aceleași sentimenturi, căldură, dorire și silință, și așa norocita mea Grămmatică tot înaintea lor este adusă și acum cînd îndrăsnește a se face cunoscută și a intra în judecata tutulor Rumînilor celor literați. Persoanele cele mai alese ale aceștii soțietăți, fără a vă o spune eu, știți Domnia voastră bine că nu sînt altele, decît înșivă. Înșivă

[1] Renunț, cum n-am făcut în citatele precedente, la diversele semne întrebuințate de autor, pentru a înlesni cititorilor urmărirea textului.

sînteţi cari lucraţi şi vărsaţi sudori şi simţiţi adesea ori mîhniri amare ale sufletului pentru literatura Rumânească; voi compuneţi şi traduceţi, Geografii, Istorii, Filosofie, Matematică şi Legi; ostenelile cele nepregetătoare ale Dumnealui Marelui Vornic Gheorghie Golescu va mai desăvîrşi şi lumina limba şi mai bine în Grămmatica şi dicsionerul său, prin cercetarea cu de amăruntul ce face părţilor cuvîntului; Al vostru vot trăgea şi mai mult în norocitele adunări ce se făcea; voi aţi şi curăţit-o cînd a intrat în dreapta voastră cercetare; voi dar acum priimiţi-o cînd vine înaintea voastră şi faceţi-o cunoscută la toţi cei ce vor voi să o judice".

Am reprodus acest fragment pentru a arăta că Heliade-Rădulescu avea la 1828 un fel de a scrie (deci şi a vorbi) care nu diferă prin nimic esenţial de al nostru celor de azi. Constatarea este interesantă şi în sine, dar şi prin contrast cu ce se va întîmpla nu peste mulţi ani, cînd autorul nostru îşi va schimba cu totul concepţia lingvistică şi o va aplica în scrisul său. Asemănarea pînă aproape de identitate cu limba actuală dovedeşte, poate contra aşteptărilor, că limba noastră n-a suferit în aproape două secole nici o modificare esenţială. Deosebirile de la o epocă la alta şi, mai cu seamă, de la un mînuitor al ei la altul sînt de ordin stilistic în sens larg, impuse, adesea, şi de conţinutul expunerii, dar şi, totdeauna, de modul strict individual de a se exprima al fiecăruia dintre cei ce o mînuiesc.

Capitolul VIII

INFLUENŢA RUSEASCĂ

Prin Tratatul de pace de la Adrianopole (1829) dintre ruşi şi turci, statutul politic al Moldovei şi Ţării Româneşti a suferit o modificare foarte importantă. Pînă la această dată ele erau ţări vasale ale Imperiului otoman, căruia i se închinaseră cu secole în urmă. Ciştigînd războiul contra turcilor, Rusia a impus acestora s-o accepte ca „putere protectoare" a celor două ţări româneşti. A început astfel în istoria acestora o nouă eră.

Rusia şi-a luat, cum se spune, rolul în serios, dictat, în primul rînd, de interesele ei, care nu erau numai pur politice. Pentru exercitarea drepturilor ei de putere protectoare a

întocmit, cu acordul și cu colaborarea principatelor, așa numitul *Regulament organic*, un fel de constituție, după care erau ele conduse și administrate. Supravegherea îndeplinirii dispozițiilor din această „lege" era încredințată unor organe în care reprezentanții puterii protectoare aveau cuvîntul hotărîtor. Pe noi ne interesează acest eveniment istoric din cauză că prin el și cu el începe o influență rusească asupra limbii române.

Vecinătatea Moldovei cu Rusia dusese încă din secolul precedent la adoptarea unor cuvinte rusești. La acestea se vor fi adăugat altele, desigur foarte puține, produs al staționării armatelor rusești în amîndouă principatele (vezi cele spuse în capitolul precedent despre acest fapt). Influența rusească a avut la dispoziție și alte căi spre țările noastre, în primul rînd spre Moldova. În diverse lucrări ale lui N. Iorga găsim informații prețioase cu privire la această problemă. În *Istoria literaturii românești* II, București, 1926, p. 143 — 144 este vorba de o traducere din rusește, intitulată „Istoria rușilor", păstrată în cinci manuscrise, dintre care unul poartă data de 1727. Altă operă istorică, rămasă, la noi, în manuscris, și aceasta tradusă din rusește, este „Istoria slovenilor, a neamului Rosii..." (1753). În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a circulat traducerea din limba rusă a unei geografii (vezi N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, p. 92). În sfîrșit, la 1789 a apărut, tipărită, o *Gramatică româno-rusă* (Iași), care, în treacăt fie spus, arată că se simțea nevoia învățării limbii ruse de către români.[1]

Aceste fapte explică suficient existența în limba noastră a unui număr de cuvinte rusești încă din secolul al XVIII-lea. N. Iorga, *Istoria literaturii românești* II, p. 144, 160, 174, 193, 567, 600 dă liste de cuvinte rusești culese din lucrări românești aparținînd secolului al XVIII-lea: *comisari*, *circumferință* (la N. Costin), *complimenturi*, *manifest*, *protecție*, *rezident*, *secretar* (Axintie Uricariul), *confirmații*, *generalisim*, *prinții*, *privileghii*, *rebeli* (Stolnicul Cantacuzino), *corespondență*, *neexercțeluită* (Boțulescu, a II-a jumătate a secolului al XVIII-lea), *canari*, *păpăgai*, *rangerie* (<*oran-*

---

[1] Se pare că această gramatică este aceeași cu lucrarea lui Mihail Strilbițchi: *De-ale casii vorbe rusești și moldovenești. Cu priincioasă complementuri*, 1789. Cuvîntul *complement* apare și în titlul rusesc al acestor dialoguri traduse în românește. De altfel, din secolul al XVIII-lea se cunosc patru „lexicoane" (= dicționare) ruso-române, alcătuite pentru „uzul popular".

gerie). Aceste cuvinte nu sînt rusești din punct de vedere etimologic, dar, deoarece autorii citați, cu excepția Stolnicului Cantacuzino, nu cunoșteau limbile romanice, sursa propriu-zisă a cuvintelor în discuție, trebuie să presupunem că și le-au însușit prin intermediu slav, adică rusesc.

Discuția și, mai cu seamă, faptele prezentate pînă aici arată că atmosfera pentru o influență rusească puternică asupra limbii noastre în secolul al XIX-lea era oarecum pregătită. Fiind vorba, așadar, de continuitate, este greu, adesea imposibil, din cauza informației mele cam limitate, să precizez, cu toată convingerea, dacă unele împrumuturi rusești datează din secolul al XVIII-lea sau din al XIX-lea. E vorba, firește, de prima lor apariție. Această dificultate există numai în cazul cuvintelor atestate în secolul al XIX-lea: nu știm, mai bine zis, nu știu eu, dacă ele nu datează din secolul precedent. Pentru ilustrare dau o listă destul de bogată de exemple: *tractat* „tratat", *carantină*, *interes*, *rang*, *parade* (plural), *capitule* (plural), *volintir*, *sicret* (= *secret*, cu primul *e* pronunțat *i* ca în rusește), *porucic* „sublocotenent", *protecție*, *excelență* (ca termen de adresare), *damă*, *madamă*, *bilet*, *canal*, *palat*, *cristal*, *feldmareșal*, *gazetă*, *tractir*, *imperatriță* „împărăteasă".

Deoarece marea lor majoritate sînt de origine latino-romanică și, ca atare, există și în franceză, de pildă[1], caracterizarea lor drept împrumuturi rusești este în funcție de dată, de vechime, precum și de nivelul cultural al textelor în care le întîlnim.

O situație aparte au numirile geografice, toate de țări (în sens larg). Avem, înainte de toate, pe cele terminate în *-ia* neaccentuat: *Anglia*, *Austria*, *Belgia*, *Bulgaria*, *Germania*, *Italia*, *Norvegia*, *Portugalia*, *Prusia*, *Suedia* (în limba veche *Șveția*) ș.a. Aici lucrurile se prezintă, în general, foarte clar. Aceste numiri există și în limbile romanice occidentale, dintre care interesează, pentru problema noastră, numai franceza și italiana. Prima trebuie exclusă din capul locului Mai întîi, pentru că numirile asemănătoare cu cele din lista de mai sus sînt accentuate pe silaba finală. Altele au o formă care nu contează pentru noi: *Autriche*, *Angleterre*, *Belgique* etc. Cît despre italiană, problema se complică din punct de vedere pur formal: multe din lista de mai sus coincid perfect cu denumirile italienești corespunzătoare: *Bul-*

[1] Unele, puține, au putut veni și din italiană, prin Stolnicul Cantacuzino sau Ienăchiță Văcărescu.

garia, *Italia*, *Norvegia*, *Rusia* etc. Mai numeroase sînt însă cele cu accentul pe *i* din silaba penultimă: *Turchía*, *Ungheria*, *Valachía* etc. Faptul că numiri de țări terminate în *-ia* neaccentuat apar deja în secolul al XVII-lea, de pildă la Miron Costin, ne obligă să susținem că celelalte, din secolul următor, s-au conformat modelului existent de mai înainte (*Dánia*, *Itália*, *Șvéția*, *Dáchia* ș.a.). Căci despre o influență italiană în secolul al XVII-lea nu poate fi vorba decît în mod cu totul excepțional. Intervin și aici denumiri specific italienești, nepotrivite cu sistemul românesc: *Belgio* (= *Belgia*), *Inghilterra* (= *Anglia*), *Portogallo* (= *Portugalia*) etc. Prin eliminarea aceasta rămîne ca majoritatea numelor de țări din limba noastră să le explicăm prin rusă, unde există forme perfect corespunzătoare: *Anglia*, *Italia*, *Portugalia*, *Prusia*. Cf. și *Bel'gija*, *Bolgarija*, *Frantsija*, *Germanija* ș.a. Cf. și *Evropa* (= *Europa*).

Problema accentului se pune și pentru cuvinte ale lexicului propriu-zis împrumutate din limbi occidentale. O categorie foarte bogată o reprezintă cuvinte de felul lui *administrație*, *comisie* ș.a., care prezintă și forme în *-iune*: *administrațiune*, *comisiune*. Deosebirile dintre cele două forme sînt, cum se poate lesne observa, pe de o parte în aspectul sufixului, pe de alta în poziția accentului: varianta în *-ie* este accentuată pe temă, cealaltă pe sufix. O deosebire mult mai importantă este de natură sociolingvistică. Formele în *-ie* caracterizează, în general, vorbirea maselor (în ipoteza, realizată adesea, că termenii respectivi au devenit „populari"), spre deosebire de cele în *-iune* specifice stilului „cult" sau „savant" (vezi mai jos). Deosebirea aceasta se explică, aparent, cronologic. Varianta în *-ie* e mai veche și, drept consecință, a avut timpul necesar spre a se implînta în sistemul limbii noastre și a fi, cînd noțiunea respectivă se preta, însușită de masa mare a vorbitorilor. Varianta în *-iune* a apărut mai tîrziu, după ce a început să se exercite influența latino-romanică asupra limbii noastre. Numărul cuvintelor în *-iune* trebuie să fi fost, la un moment dat, mult mai mare decît al celor în *-ie*, din cauză că termenii respectivi constituiau o particularitate a limbajului cult: erau și continuă să fie termeni tehnici, în sens larg, ai numeroaselor discipline științifice pe care și le însușeau treptat românii. Unii dintre ei, datorită sensului accesibil, legat de condițiile de viață cotidiană, au intrat în vorbirea păturilor sociale mai modeste, unde n-a fost greu să fie alăturați celor în *-ie*. În felul acesta,

formele în *-iune* au fost înlocuite prin cele în *-ie*, care, pe lîngă avantajul că erau oarecum populare, îl prezentau și pe acela al simplității. Se producea însă și fenomenul contrar: în vorbirea cultă variantele în *-ie* au început să primească sufixul *-iune*. Lupta, căci a fost o luptă, care continuă, se pare, uneori, a dus în cîteva cazuri la îmbogățirea limbii, în sensul că au rămas ambele variante, dar cu sensuri diferite: *misie — misiune*, *porție — porțiune* etc. În general, ambele forme au același înțeles și ele circulă, adesea, chiar în vorbirea acelorași oameni, cînd aceștia cunosc ambele forme. Cele în *-ie* sînt avantajate, datorită calității lor arătate mai sus. Cele în *-iune*, dimpotrivă, fac impresia că sînt pompoase, căutate etc. De altfel, ele sînt supuse unor critici, adesea reușite. Exemplul cu *polițiune* (pentru *poliție*) într-o comedie a lui Caragiale este semnificativ în această privință[1]. Se poate spune că împrumuturile noi de acest fel vin cu forma în *-iune*, singura existentă în franceză (și italiană), și după aceea apare cea în *-ie*, care adesea o înlătura pe cealaltă.

O situație asemănătoare cu cea descrisă pînă aici au cîteva neologisme, de origine latino-romanică, împrumutate din rusește și apoi, oarecum din nou, din franceză, de unde forma lor dublă. Este cazul, între altele, al lui *esență*, *palanță* și *vacanță*, care, la început, au sunat *esenție*, *palanție* și *vacanție*, fiindcă ne-au venit din limba rusă. Cu vremea au rămas numai primele, care, pînă la urmă, s-au impus în toate stilurile limbii. Cînd și cînd se mai aud, pînă astăzi, în vorbirea oamenilor simpli, și variantele rusești. Alături de acestea există încă vreo cîteva, perfect asemănătoare, cu singura deosebire că, din cauza noțiunilor respective, au circulat și circulă numai în vorbirea mai mult ori mai puțin cultă: *instanță, rezidență*. Primul apare, sub forma de plural *instanții*, care presupune un singular *instanție*, la Kogălniceanu. Peste Carpați, această variantă o găsim și în secolul al XVIII-lea (*inștanție*, *iștanție*, cu înțelesuri diferite de ale omonimului din Țara Veche). Dubletul celuilalt, și anume *rezidenție*, este înregistrat de T. Stamati, *Dicționăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles*, Iași, 1851, dar apare cu mult mai înainte (1814), într-un document din Cîmpulung — Bu-

---

[1] Cineva a combătut părerea mea că *-ie* este de origine rusească, invocînd forma de nominativ latinesc a cuvintelor de felul celor de mai sus: lat. *administratio* a putut da *administrație*. Dar cum se explică răspîndirea extraordinară a lui *-ie* în vorbirea populară?

covina sub forma *rezădenția (episcopească)* și într-o carte tipărită la Sibiu în 1799. În unele cazuri, ca acesta din urmă și ca la Dimitrie Cantemir, trebuie să admitem forma latinească a acestui cuvînt ca model pentru cel românesc[1].

Dublete de felul acestora au avut, poate mai au uneori, și alte neologisme devenite „populare": *forție — forță, siguranție — siguranță, taxie — taxă, torție — torță.* Cf. și *capitalie — capitală, compresie — compresă, ipostazie — ipostază, jerbie — jerbă.*

Influența occidentală, mai cu seamă sub forma ei franceză, asupra limbii noastre s-a exercitat în continuare, pînă în zilele noastre, fără întrerupere. Au fost epoci în care ea a depășit limitele considerate de către oamenii moderați drept normale și de aceea a provocat reacții din partea unor personalități ale culturii noastre, cum era și firesc. Interesant și, aparent, surprinzător este faptul că printre cei „alarmați" de proporțiile influenței franceze erau unii care foloseau obișnuit franceza în conversații și în scrisori particulare, cîteodată chiar în lucrări diverse. În mintea lor, cele două puncte de vedere se împăcau foarte bine. Influența franceză li se părea nu numai utilă, ci și necesară, fiindcă reprezenta progresul, îmbogățirea cunoștințelor, lărgirea orizontului intelectual etc. De aceea o susțineau și i se conformau ei. Pe de altă parte ei credeau, și aveau, evident, dreptate, că această influență trebuia asimilată, transformată, adică, în bun propriu, spre a nu mai fi simțită ca un element străin, și pentru aceasta trebuia să capete o haină românească, să fie adaptate la sistemul lingvistic românesc elementele ei alcătuitoare.

Capitolul IX

INFLUENȚA ITALIANĂ

A început înaintea influenței franceze. La fel însă cu aceasta, ea s-a exercitat, în parte, nu direct, ci prin intermediul altei limbi, mai apropiată și geografic și politic de noi românii. Este vorba de limba greacă, al cărei rol seamănă, în general, cu acela al limbii ruse în cazul influenței franceze.

[1] Dicționarele latinești nu înregistrează un *residentia*, dar el a putut fi „creat" de cunoscătorii acestei limbi, pornind de la *residens, -tis*, participiul prezent al lui *residere*.

Acest paralelism merge mai departe, în sensul că de la o vreme, şi anume după domniile fanariotice, influenţa grecească începe să slăbească, cea italiană, dimpotrivă, a progresat într-o anumită măsură. Întocmai la fel cu influenţa franceză, după slăbirea celei ruseşti, cu deosebirea, de ordin cantitativ, că, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, influenţa italiană a căpătat dimensiuni din ce în ce mai mari.

Identificarea italienismelor în textele secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea este îngreuiată din cauză că destul de multe au venit prin intermediul altei limbi (greaca, de cele mai multe ori). La aceasta se adaugă încă o dificultate, aceea că italiana ne este, dintre toate idiomele romanice, cea mai apropiată, din punct de vedere fonetic, ceea ce înseamnă că, uneori, cuvinte considerate italieneşti sînt sau pot fi latineşti, şi invers. (Aceasta, în ipoteza că autorul respectiv cunoaşte, mai mult ori mai puţin, ambele limbi.)

Cel dintîi dintre românii în opera cărora găsim cuvinte italieneşti este Stolnicul Constantin Cantacuzino (a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al XVIII-lea). Dacă ţinem seamă de faptul că el a făcut, cîţiva ani, studii superioare în Italia (la Universitatea din Padova), poate surprinde influenţa italiană relativ slabă asupra limbii scrierilor sale. Iată o listă, se pare completă[1]: *bărbiiar* „bărbier şi subchirurg", *belacoasă* „ţesătură preţioasă de mătase", *cîmpi* (refl.) „a se aşeza cu tabără", *duca* „duce", *fortaliţii* (pl.) „fortăreţe", *furcate* „vase pentru transportul oştilor", *lastră* „stofă scumpă de lînă", *lazaret* „loc de carantină", *lazur* „vopsea albastră; smalţ", *malcotent* „nemulţumit", *monetă*, *parolă* „angajament formal".[2]

Mult mai numeroase sînt latinismele. Amintesc de ele în legătură cu ipoteza enunţată mai sus că unele ar putea fi italienisme sau, cel puţin, ar avea ca punct de plecare cuvinte asemănătoare din italiană. Cf. de pildă, *comisar*, *decadă*, *dicret* („decret"), *graţie* („iertare"), *mod*, *organ*, *poet*, *prezidiu*, *rebel*, *rezident*, *sumă* etc.

Surprinde, ceva mai puţin, şi faptul că limba Stolnicului nu se resimte, în general, de influenţa italiană. Pentru a aprecia just această constatare, să ne amintim că structura gramaticală rezistă, în general, foarte bine şi că, deci, ase-

---

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *op. cit.*, p. 339.
[2] Italienisme (dintre cele enumerate mai sus) apar şi la cronicarul Radu Popescu.

mănările dintre română şi italiană se explică prin conservarea, fidelă, a structurii gramaticale latineşti. Şi dacă franceza, de ex., nu pare a semăna deloc în această privinţă cu româna, aceasta, fiindcă latina care a devenit cu vremea franceză a suferit modificări fonetice foarte numeroase şi adînci, care o fac de nerecunoscut pentru cine nu are pregătire de specialist.

Reproduc acum un fragment din cronica sa (intitulată *Istoria a Ţării rumâneşti...*)[1]: *„Iară noi într-alt chip de ai noştri de toţi, cîţi sînt rumâni, ţinem, şi credem adeverindu-ne din mai aleşii şi mai adeveriţii bătrîni istorici, şi de alţii mai încoace, că valahii, cum le zic ei, iar noi rumânii sîntem adevăraţi romani şi aleşi romani în credinţă şi în bărbăţie, din care Ulpie Traian i-au aşezat aici, în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus şi l-au pierdut. Şi apoi şi alalt tot şireagul împăraţilor aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi aici, şi dintr-acelora rămăşiţă să trag pînă astăzi rumânii aceştia. Însă rumânii înţeleg nu numai ceştia de aici, ci şi den Ardeal, cari încă şi mai neaoşi sînt, şi moldovenii şi toţi căţi şi într-altă parte se află şi au această limbă, măcar fie şi cevaşi osebită în neşte cuvinte, din amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, iar tot sînt. Ci dar pe aceştia cum zic, tot rumâni îi ţinem, că toţi aceştia dintr-o fîntînă au izvorît şi cură*". Dacă n-aş şti că acest text este al Stolnicului Cantacuzino, aş afirma, cu toată convingerea, că autorul lui este Dimitrie Cantemir. Mă refer la sintaxă, în primul rînd, la topică. De aceea consideraţiile de mai sus, cu privire la structura gramaticală, asemănătoare, a limbilor italiană şi română, trebuie limitate la morfologie şi la unele construcţii sintactice.

Asemănarea celor două limbi a jucat un rol important în activitatea lingvistică a lui Heliade-Rădulescu în preajma anului 1840. Împrejurările politice şi atmosfera creată prin activitatea culturală sub toate aspectele şi care aveau să ducă la mişcarea revoluţionară de la 1848 l-au influenţat foarte puternic în sens naţional. Atitudinea perfect obiectivă în prezentarea şi interpretarea faptèlor de limbă din *Gramatica* de la 1828 cedează treptat în faţa unui subiectivism din ce în ce mai accentuat pe măsură ce ne apropiem de izbucnirea revoluţiei. Heliade-Rădulescu ajunge la concluzia că elementele străine, în primul rînd, dacă nu chiar exclusiv, cele slave din limba noastră reprezintă o primejdie politică de ordin

---

[1] După N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1940, p. 271.

național. Spune el însuși acest lucru mai tîrziu în una dintre scrierile sale cu conținut, în parte, autobiografic. În consecință, aceste elemente trebuie înlăturate și înlocuite prin altele, care să întărească romanitatea limbii noastre. Așadar, întoarcerea, într-un fel, ca idee de bază, la Școala ardeleană, care, de altfel, nu dispăruse, cu singura deosebire că locul elementelor slave trebuia să-l ia nu cuvintele latinești corespunzătoare, ci cele italienești. Româna și italiana sînt, credea și susținea Heliade-Rădulescu, nu două limbi surori, cum se spunea (se mai spune și azi), ci două dialecte ale aceleiași limbi. Prin urmare, a împrumuta cuvinte italienești nu înseamnă, pentru români, a îmbogăți limba lor cu elemente „străine", ci cu elemente de aceeași origine ca cele românești. Iată propriile afirmații ale lui Heliade-Rădulescu: „... *Fiindcă această Gramatică a fost prescrisă mai înainte de hotărîrea societății*[1] *a rămas de o cam dată așa; însă făgăduiesc cinstit că, de va avea Gramatica norocirea de a se mai da odată la tipar, se va vedea curățită ca să semene întru toate cu cea italienească, buna ei sor...*" *(Gramatica*, p. XIV.) Mai tîrziu el se pronunță direct, și cu argumente, în acest sens. Iată ce scria el în *Curierul românesc* (an. 1839, nr. 53): „... *Cînd însă vedem că limba italianului simplu este tot aceea cu a românului simplu; vrînd a ne cultiva limba, firește că trebuie să luăm tot drumul care au luat frații noștri, și prin urmare nu numai cuvintele ce ne lipsesc trebuie să le luăm și să le facem întregi cum le-au și făcut și italienii, ci și ortografia lor trebuie să o îmbrățișăm; și prin urmare pe același drum să mergem cum au mers și autorii italieni ca să-și formeze limba literară den limba norodului, curățind-o de provințialismuri și de sunete groase, care put a mojicie, barbarie și robie.*" (I. Heliade-Rădulescu, *Opere* II, ed. D. Popovici, București, 1943, p. 549—550.)

Aplicarea practică a acestor idei o face autorul în lucrarea sa *Paralelism între dialectele român și italian*[2], unde se descriu și se interpretează fapte gramaticale aparținînd ambelor limbi cu ajutorul concepției arătate mai sus. Heliade-Rădulescu nu se limitează la aspectul să zicem teoretic sau, mai exact, științific al problemei, ci folosește limba modificată astfel de dînsul în scrieri literare propriu-zise. Iată primele versuri din *Divina Commedia* tradusă de el însuși: *În mid-*

[1] „Societatea literară".
[2] O variantă a acestui titlu are o continuare și mai elocventă: *sau forma ori gramatica acestor două dialecte.*

locul callii viaţaei nóstrae / Me reaflaiu într-o selbă obscură / Quŏci callea directă era perdută. Orice comentariu mi se pare de prisos. Deosebirea dintre limba folosită în *Gramatica* de la 1828 şi acest jargon sare în ochi şi totodată explică eşecul total al noii concepţii a lui Heliade-Rădulescu. Uimirea creşte în cazul acelora dintre noi care cunosc „Scrisorile" adresate de autorul nostru lui Costache Negruzzi în probleme de limbă, de pe urma cărora scriitorul moldovean a avut mult de cîştigat. Deşi de prisos, trimit pe cititori la p. 80, unde a fost vorba de *Gramatica* din 1828, aceasta, pentru a-i face să aprecieze just influenţa ideilor politice asupra concepţiei lingvistice a oamenilor.

Italiana a influenţat, înaintea lui Heliade-Rădulescu şi altfel decît pe acesta, pe Ienăchiţă Văcărescu, în gramatica acestuia, intitulată: *„Observaţii sau băgări dă seamă asupra regulelor şi orînduelelor grammaticii rumâneşti*, Rîmnic, 1787. Este vorba, înainte de toate, de terminologia gramaticală, împrumutată din modelele italieneşti după care s-a condus la întocmirea lucrării sale şi adaptată, fonetic şi morfologic, la sistemul limbii noastre. Trebuie precizat că terminologia italienească este foarte asemănătoare cu cea latinească, nu numai pentru că autorii de gramatici ale limbii italiene au împrumutat terminologia latinească, ci şi din cauza asemănărilor mari şi numeroase ale limbii italiene cu latina. Iată o serie de termeni folosiţi de Ienăchiţă Văcărescu: *grammatica, pronunţie, nome* (şi *pronome*), *propoziţione, adverbiu, congiunţione, dimonstrativu, dă cvalità (=de calitate), ative (=active), asolute (=absolute), otativă (=optativă), imperfetu (=imperfect), trapasatu perfetu (=mai mult ca perfectul), propunerile (=prepoziţiile), composte (=compuse), caraterul* etc.[1] Trebuie arătat că această terminologie nu s-a impus, bineînţeles sub forma dată aici. Odată cu trecerea timpului, a crescut influenţa franceză, care s-a impus şi aici, în sensul că termenii enumeraţi mai sus au căpătat aspectul pe care îl au pînă astăzi sub influenţa termenilor similari din franceză.

Curentul italienist nu s-a bucurat de succesul pe care îl sconta, probabil, iniţiatorul lui. Constatarea nu surprinde, dacă nu pierdem din vedere faptul că a apărut în condiţii istorice puţin favorabile pentru răspîndirea lui. De altfel, adepţii lui, puţini la număr, erau oameni fără o personalitate aparte, absolut necesară în materie de propagandă. Afară

[1] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Op. cit.*, p. 509.

de asta, judecînd după mostra de mai jos, limba română italienizată nu putea atrage prin vreo calitate oarecare, mai degrabă, dimpotrivă. Iată o dovadă în acest sens: „*Lu studiu de la literatura greca e latina, facilitandu-ne lu studiu de la literatura italica, gallica, ispanica, ne avea incoratu a collaborare, cule nostri pauci facultati, a la elevaţiune de lu edificiu literariu de la Romania...*" (Spinazzola, candidat la concursul organizat de Academia Română pentru o gramatică a limbii noastre; vezi R. Ionaşcu, *Gramaticii români*, p. 202.)

Capitolul X

CURENTUL ISTORIC ŞI POPULAR

Împotriva exagerărilor, nu numai ale lui Heliade-Rădulescu arătate în capitolul precedent, ci şi ale Şcolii ardelene, care continua să exercite o influenţă asupra spiritului public din toate provinciile, a reacţionat Şcoala critică moldoveană, cum a denumit G. Ibrăileanu gruparea de la revista *Dacia literară* (1840), alcătuită din Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri, Alecu Russo şi Costache Negruzzi.

Din punct de vedere social-politic, Şcoala critică moldoveană se conducea după ideile Revoluţiei franceze de la 1789, care avuseseră timpul necesar spre a se răspîndi în Europa. De altfel, primii trei membri ai ei au putut să-şi însuşească ideile ei la faţa locului, ca să zic aşa: Kogălniceanu şi, mai ales, Alecsandri în Franţa, A. Russo în Elveţia.

Pe noi ne interesează, în primul rînd, concepţia şi activitatea lor în problemele limbii şi literaturii. Teoreticianul acestei şcoli a fost mai cu seamă Russo. Iată cîteva dintre ideile acestui profund gînditor în probleme lingvistice. Limba, spune el, este un produs natural, născut inconştient în viaţa oamenilor din nevoia de a comunica unii cu alţii. De aceea ea nu poate fi modificată cu voinţă, aşa că orice încercare în acest sens este condamnată eşecului. Născută ca un fenomen al naturii, limba va trăi şi va evolua tot ca un produs natural în cadrul societăţii: „...*limbă plămădită două mii de ani în lacrimi, în sînge, în căutătura stelelor şi a naturii*". În ce priveşte elementele străine existente în limba română, ele sînt rezultatul inevitabil al unor amestecuri etnice, impuse de condiţiile istorice. „*Limba română e o limbă deosebită*

acum și au fost osăbită pururea de limba latină, că cuvintele ei s-au format și se formează după regule încă necunoscute, ce își au logica în istoria noastră". El se ridică împotriva „gramaticilor", a formaliştilor, care nu înţeleg esenţa limbajului uman şi modul cum el evoluează, şi aceasta, din cauza pedantismului, pe care îl caracterizează în felul următor: „...*este voința de a statornici prin logică gramaticală*[1], *cursa din regulele gramaticei latine, tîlcuirea și formarea cuvintelor vechi și nouă; pedantismul este de a lega limba noastră de modul declinațiilor unei limbi străine de noi prin țesătura și regulele ei*". „*Faceți-ne o gramatică a limbii după limba nu ce ar trebui să avem, dar după limba ce avem, și lăsați-ne să începem de la început, lăsați-ne să ne rugăm lui Dumnezeu, dar nu lui Dominus Zeus, care este un domn păgîn, lăsați-ne să lucrăm în voia sa limbușoara asta turcită, grecită, ungurită, slavonită și ce a mai fi, ce o înțălegem toți, și vom agiunge și noi din cînd în cînd a naște un clăsicișor*[2].

Ideea că limba nu e o creaţie artificială, care poate fi, deci, modificată sau înlocuită cu alta prin simpla voinţă a oamenilor, este exprimată şi susţinută în continuare, cum rezultă din citatele următoare: [„Dacă este să începem a crea o limbă, de unde pornim?] „*De la Traian împăratul, cum zice Patria, în nr. 26, de mai sus, sau de la hronicari? Care-i limba neamului român? Limba lui Ciceron și a lui Traian, sau limba soldaților lui Traian?*" După astfel de consideraţii teoretice, surprinzător de juste pentru epoca aceea, Russo trece la fapte menite să le ilustreze. Dă exemple din traducerile făcute de Heliade-Rădulescu din poeziile lui Lamartine, cu următorul comentariu: „*Nu știu dacă d-l Lamartine s-a pătruns de frumusețea tălmăcirei, dar mulți din noi, care sîntem români, mărturisim, în cuget curat și în frica lui Dumnezeu, că nu înțelegem nimica*".[3]

Deşi, poate, de prisos, trebuie să arăt că Russo se dovedeşte a fi un progresist consecvent în toate problemele pe care le punea, la noi, epoca sa, pregătitoare a Revoluţiei de la 1848. Între ideile lui social-politice şi cele privitoare la cultură (în sens larg) nu se constată nici o deosebire, ca în cazul ardelenilor, de pildă, care erau avansaţi din punct de vedere politic şi conservatori în materie de limbă. Spre de-

[1] În alt loc apare „raţionalistă".
[2] Diminutiv de la (scriitor) *clasic*.
[3] Toate citatele provin din discuţia pe care o face G. Ibrăileanu, *Opere*, VIII, Bucureşti, 1979, p. 191 şi urm.

sebire de Kogălniceanu şi chiar de Alecsandri, Russo n-a fost în politică ceea ce se cheamă un luptător. A fost, ca atitudine, alături de aceştia doi, dar n-a luptat în sensul curent al termenului. Îl împiedica mai întîi temperamentul. El era un meditativ, un contemplativ. La aceasta s-au adăugat, probabil, şi anumite întîmplări din viaţa sa, care l-au făcut să fie sceptic. Milita, teoretic, pentru ideile revoluţionare ale contemporanilor progresişti, dar se îndoia că ele vor triumfa şi vor duce la realizarea lor concretă, sub formă de instituţii menite să le consolideze.

Aşadar, Alecu Russo a fost, în problemele limbii, un teoretician, un fel de filozof al limbajului şi un istoric (foarte modest, fireşte) al limbii române. În aceste două calităţi a luptat el contra latiniştilor şi italieniştilor, consideraţi ca „stricători" ai limbii noastre. În schimb, Alecsandri i-a combătut, ca să zic aşa, practic sau concret, ridiculizîndu-i în comediile sale şi în unele scrieri de altă natură. Deja în *Iorgu de la Sadagura*, prima sa comedie, este atinsă, din fugă, dar destul de clar ca intenţie, problema limbii, în sensul că un personaj „neaoş", care nu vrea să ştie nimic de „noutăţile" lăudate de alţii, vorbeşte o limbă aproape ţărănească, aşa cum au deprins-o oamenii din generaţie în generaţie. Reprezentantul „modernismului", o femeie (Gahiţa Rosmarinovici) — t r e b u i a, în concepţia lui Alecsandri, să fie o femeie — vorbeşte o limbă presărată cu franţuzisme, pe care partenerul ei nu le poate reproduce corect (*ripostaţie* pentru *reputaţie*, *inghitaţie* pentru *invitaţie*, *rierel* pentru *arriéré;* cf. şi *madamă*, *votre servante*, *votre serviteur* etc.).

În *Istoria unui galbîn*, Alecsandri ridiculizează pe Heliade-Rădulescu, devenit, cum am arătat la timp, italienizant. Personajele din această povestire au nume simbolice: *Galbenul* (= moneda de aur de pe vremuri) şi *Paraua* (= moneda divizionară cu cea mai mică valoare). Cel dintîi spune, la un moment dat, partenerei că merită o odă, asemănătoare cu oda „d-lui Eliade marele amiratore della prestidigitazione". Paraua întreabă ce limbă e asta, şi Galbenul îi spune că-i vorba de o limbă nouă, care se descoperă acum la Bucureşti.

Alecsandri ridiculizează, bineînţeles, şi pe latinişti, elevii şi continuatorii Şcolii ardelene (v. mai sus, cap. VI), în care vede nişte duşmani, foarte primejdioşi, ai limbii noastre naţionale şi, prin aceasta, ai progresului social-politic atît de necesar în epoca aceea. Şi nu numai în lucrările sale literare, ci şi în scrisori. În comedia *Rusaliile* apare *Ionus*

Galuscus, recte *Ion Găluşcă*, ardelean, alături de *Tachi Răzvrătescu*, subprefect, care, deşi reprezentant al guvernului, deci prin definiţie om al ordinii, este şi el destul de revoluţionar şi vorbeşte ţăranilor ca un revoltat (cf. numele!), făcînd, fireşte, demagogie. La un moment dat pomeneşte de sufragiu universal. Un ţăran întreabă ce-i asta, iar altul spune „sofragiu, cumătri, ca la boieri".[1] În declaraţia de dragoste făcută Suzanei, Galuscus vorbeşte de calităţile ei: *belă*, *beleţă*, *pudoare*, *amoare* ş.a. Ţăranca nu înţelege aceste cuvinte, şi Galuscus o întreabă, spre a se convinge, dacă l-a *cumprins* (<fr. *comprendre*).

Mai importantă este contribuţia lui Alecsandri ca scriitor în sensul etimologic al cuvîntului la dezvoltarea limbii române literare, deci la istoria limbii române considerată în întregimea ei. Bun cunoscător al vorbirii populare prin experienţă proprie, directă (ca culegător şi „propagandist" al poeziei populare), Alecsandri a ajuns la o vîrstă foarte tînără să stăpînească desăvîrşit limba sa maternă şi să devină un adevărat model, vrednic de a fi imitat. El cunoştea şi vorbirea curentă a diverselor grupuri sociale cu care a venit în contact prin forţa împrejurărilor. Ceea ce impresionează la el este naturaleţea limbajului: nimic căutat, nimic forţat; totul curge oarecum de la sine. Sub acest raport, Alecsandri întrece pe toţi contemporanii săi de vîrstă, cu excepţia lui Ion Ghica, excepţie numai parţială din punctul de vedere al variaţiei.

Al treilea membru al şcolii critice moldoveneşti este Mihail Kogălniceanu. În ce priveşte dezvoltarea limbii, el nu este la aceeaşi înălţime ca Russo (teoretician) sau Alecsandri („practician"), deşi are o limbă care poate sta alături de a acestuia. În schimb îi întrece ca organizator al luptei pentru păstrarea şi îmbogăţirea limbii noastre. Să nu uităm că, de fapt, el este întemeietorul şi apoi conducătorul revistei *Dacia literară*, a cărei apariţie, în 1840, constituie un eveniment cultural-politic de cea mai mare însemnătate în istoria poporului român. Însuşi titlul exprimă concepţia care îi stă la bază şi care era nu numai a lui Kogălniceanu, ci şi a celorlalţi moldoveni amintiţi mai sus. De altfel, în revistă se explică amănunţit semnificaţia titlului: unitatea culturală a tuturor românilor, începînd cu expresia prin excelenţă a culturii care este limba. Kogălniceanu este, înainte de toate, istoric şi om

[1] G. Ibrăileanu, *Opere* VIII cit.: „*aici e strămoaşa frazei lui Caragiale din O noapte furtunoasă*".

politic, ceea ce înseamnă, de fapt, un luptător pentru idealurile generației sale. Dacă el n-a făcut teorie lingvistică, ba nici practic n-a urmărit, cum a făcut, de pildă, Alecsandri, să demonstreze justețea teoriei, în schimb, prin publicarea cronicilor moldovenești a ajutat indirect, dar efectiv, la cunoașterea limbii noastre vechi de către scriitorii care își luau teme din trecutul național. De altfel, modul cum scria el constituia un exemplu demn de urmat în acest sens.

Cel care a arătat concret cum poate fi folosită, în opere literare, istoria poporului nostru din punctul de vedere atît al conținutului, cît și al exprimării lui, a fost C. Negruzzi, în primul rînd, cu nuvela *Alexandru Lăpușneanu*, apărută în *Dacia literară*, considerată pînă în zilele noastre drept o capodoperă a genului.

Această revistă n-a avut zile multe. A fost interzisă, ca primejdioasă. I-a luat locul *Propășirea*, cu titlu la fel de subversiv pentru epoca aceea și care a avut o soartă identică. Dar ideea unității naționale a românilor a persistat, ba chiar s-a dezvoltat, cum dovedește, dacă ne referim în continuare la publicații periodice, *România literară*, înființată de Alecsandri (1857). Înlocuirea lui *Dacia* prin *România* însemnează pe de o parte realism (la revista lui Kogălniceanu n-a colaborat nici un ardelean), iar pe de altă parte, propagandă pentru unirea celor două principate, care s-a și produs peste doi ani. În 1857 ne găsim în plină luptă pentru crearea primului stat românesc unitar.

Capitolul XI
CURENTUL LATINIST

Este continuarea, fără întrerupere, a Școlii ardelene în ce privește concepția care îi stă la bază. Diferă din punct de vedere geografic, în sensul că, fără a părăsi Ardealul unde au luat naștere ideile despre latinitatea limbii noastre și despre romanitatea poporului român, ele au trecut și dincoace de Carpați prin numeroși ardeleni, angajați ca profesori la școlile nou create în Moldova și Muntenia, precum și prin acceptarea lor de către unii dintre intelectualii acestora. Altă deosebire constă în intensitatea mai mare a caracte-

rului lor propagandistic, determinat de atmosfera creată prin pregătirea unirii celor două principate.

Prima lucrare importantă care inaugurează acest curent este *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanicae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae*[1] a lui August Treboniu Laurian. Pornind de la ideea, pe care a avut-o și Petru Maior, că limba latină adusă în Dacia a rămas neschimbată, Laurian studiază în această lucrare gramatica unei limbi presupuse de el românească. Trebuie arătat că el întrece pe Maior în ce privește data de la care înainte am avea o limbă română propriu-zisă, întrucît afirmă că forma limbii latine din epoca lui Traian s-a conservat nemodificată, afară de „barbarismele introduse prin relații cu națiunile vecine înconjurătoare, care, deși n-au exercitat nici o influență asupra formei gramaticale, au murdărit totuși destul puritatea limbii".[2] Așa stînd lucrurile, urmează că „barbarismele" trebuie înlăturate și, mai mult decît atît, limba însăși, adică „forma" ei — noi am spune structura gramaticală — trebuie refăcută, readusă la origine sau, cel puțin, la secolul al XII-lea (cum voia Petru Maior). O mostră de revenire la origine (sau aproape de ea) a limbii noastre o constituie următoarea variantă a rugăciunii „Tatăl nostru" (vezi L. Șăineanu, *op. cit.*, p. 133): „*Patre nostru, qui esci in celi, sanctifice-se nome teu; advenia regnu teu; fia voluntatea ta, assico in celo et in terra, pane nostra quotidiana da nobe odie;et remitte nobe debite nostre, assico et noi remittimu a debitori nostri; et nu ne induce in tentatione, vero ne libera de malu.*"

Această lucrare a lui Laurian este, de fapt, o gramatică a limbii române așa cum o vedea el (cf. textul reprodus ceva mai sus), precedată de două capitole, în care autorul se ocupă de locul limbii române între limbile romanice și, respectiv, de metoda de reconstruire a ei. Partea gramaticală propriu-zisă are două diviziuni principale: 1. *pars analytica*, în care intră *analysis vocalis* (= fonetica), *analysis verbalis* (= morfologia) și formarea cuvintelor; 2. *pars syntactica* (cu sintaxa părților de vorbire și sintaxa propozițiilor). Orice comentariu mi se pare de prisos.

---

[1] „Încercare *critică* privind originea, derivarea și forma limbii romanice *din ambele Dacii numită popular* valahică" (Viena 1840).

[2] Vezi Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române*, București, 1895, p. 132—133.

Cel din urmă dintre începătorii studiului limbii noastre constată foarte ușor că Laurian a întocmit gramatica unei limbi care n-a existat niciodată și care nu poate exista decît, să zicem, la ideal, adică în mintea unui om stăpînit despotic de o idee fixă, care nu era nici măcar științifică, ci pur și simplu politică.

Alt reprezentant al curentului latinist din această perioadă este Timotei Cipariu, contemporan, puțin mai în vîrstă, al lui Laurian, și tot ardelean, care și-a desfășurat însă activitatea tot timpul în provincia sa natală. Era un foarte bun cunoscător al limbii noastre vechi prin textele-i de bază. A început să publice studii asupra ei, sub titlul *Principia de limba și de scriptura*, în „Organul luminărei" din Blaj (anii 1847 — 1848 și urm.), retipărite într-un volum (1866). Aceste cercetări i-au servit la elaborarea lucrării *Elemente de limbă română după dialecte și monumente vechi* (1854), socotită drept cea dintîi încercare de gramatică istorică a limbii noastre. În ciuda temeinicei sale cunoașteri a limbii vechi românești, care l-ar fi ajutat să întocmească un studiu valoros, cu adevărat științific, Cipariu, stăpînit și el, la fel cu Laurian, de idei politice și fără a fi informat despre progresele lingvisticii din vremea lui, purcede la modificarea limbii în sensul de a o readuce la forma ei din secolele trecute. Iată ce spune el: „*A reduce limba la una forma mai omogenia, mai primitiva*". Cum anume? Gramaticul are datoria „*de a reînsufleți mortele, uitatele, paresitele forme, cuvente și semnări; a lepăda slovenisme... și în locul lor a pleni cu termeni luați, cînd alte funtîne ne vor lipsi, dein dialecte romane, a togmi cele împromutate dupe formele și esemplele ce ne infacisiează structura limbei, iar nu dupe liusioretatea buzelor, dupe placutul orechielor*".[1]

Surprinzător în atitudinea lui Cipariu este faptul că el își dă foarte bine seama că modificarea limbii în scopul de a o readuce la o epocă revolută este o greșeală, care trebuie combătută sever. „*Cînd latinomanii venîră la derivarea etimologică din limba latină cu cele cumnate, se feceră de rîsul lumii literate și al străinilor chiar și celor mai moderați, cari le replicară că românii nu au destulă cunoscință de principiile filologice, sau că le lipsesce simțul istorico-moral*".[2] Contradicția nu există însă în mintea lui Cipariu. El condamnă nu procedeul de a readuce limba la formele ei mai vechi, ci extinderea acestei

[1] Vezi Lazăr Șăineanu, *op. cit.*, p. 135.
[2] Idem, *ibidem*, p. 136—137.

operaţii pînă la limba latină. Am văzut că el se opreşte, înapoi, la secolul al XII-lea (aproximativ).

Ar mai fi de amintit o gramatică a lui Cipariu, apărută la Blaj, în 1855, sub titlul *Compendiu de gramatec'a limbei romane*, care prezintă un interes deosebit prin faptul că este descriptivă şi se întemeiază pe limba contemporană, cu extrem de puţine trimiteri la limba veche.

Pe lîngă Laurian şi Cipariu, şi influenţaţi direct sau indirect de ei şi sub influenţa întregii atmosfere culturale de după 1848, au întocmit gramatici ale limbii noastre destul de numeroşi oameni, mai toţi profesori. Lucrările lor merită o menţiune în acest capitol, fiind, într-o măsură mai mare sau mai mică, „latiniste" prin concepţia autorilor lor.

I.G. Codru a întocmit un extras din *Tentamen criticum* al lui Laurian, cu scopul, desigur, de a „populariza" opera aceasta, grea şi inaccesibilă (din cauza redactării ei în limba latină). Acest extras poartă titlul *Rudimentele gramaticei romane estrase din Tentamen criticum cu adausŭ de regule simple şi diverse anotăciuni pentru usulŭ şcolarilorŭ începătorĭ...* Bucureşti, 1848. Este interesantă motivarea dată de autor procedeului său, care ar putea fi definit, oarecum, „cultură (prin limbă) pentru popor".

G. I. Munteanu este autorul unui manual, am spune cu termenul de astăzi, intitulat *Gramatica romana pentru clasile gimnasiali inferiori...*, Braşov (?), 1860. Influenţa lui Cipariu este uşor vizibilă (cf., de pildă, paragrafele despre fonetică şi despre ortografie).

I.C. Massim, coautor al primului dicţionar academic (vezi mai departe), are şi o gramatică, elaborată de el singur (prima ediţie 1854): *Elemente de gramatica romana.* Seamănă bine în concepţie cu Laurian. Este, deci, un latinist radical, mai puţin moderat decît Cipariu.

Poate fi amintit aici şi Aron Pumnul. Fiind născut în Ardeal, unde a şi trăit pînă la 1849, cînd se stabileşte în Bucovina, a fost la început latinist, sub influenţa lui Cipariu. Dîndu-şi seama că latinismul — aş spune propriu-zis, adică etimologist, aşa cum l-au preconizat predecesorii lui — constitue o piedică în răspîndirea cunoştinţelor necesare oricărui om, a imaginat un sistem lingvistic mai accesibil, pe care îl caracterizează astfel: „*...scrie cum vorbesci, însă vorbesce, scrie şi formeadză fiecare cuvînt aşa, ca să fie regulariŭ, uşor de rostit şi dulce sunătoriŭ. S-ar putè parè, cuiva că noi am trecut cu vederea analogiea, care este regula cea mai strînsă în for-*

marea cuvintelor; ...regularitatea este însuși organismul limbii, regularitatea în formarea cuvintelor din rădăcinele lor și scoaterea rădăcinelor din cuvintele deduse este organismul cel din lontru, iar organismul cel din afară stă în regularitatea schimbării finalului cuvintelor și a țesturei cuvintelor în judecăți drepte".[1]

Pumnul nu este, cum se vede din acest citat, un latinist, dar seamănă cu Laurian și cu Cipariu în ce privește ideea că limba poate și chiar trebuie să fie modificată de oameni, prin voința lor, în vederea realizării unor scopuri, care, în cazul de față, diferă de la latiniști la analogistul[2] Pumnul. Și el vrea o modificare a limbii (îi spune „regularitate"), în sensul generalizării modificărilor fonetice, indiferent de cronologia lor, ba chiar contra acesteia: supunerea tuturor cuvintelor la schimbările pe care, în mod natural, le-au suferit numai unele dintre ele. Pumnul nu înțelege sau nu vrea să înțeleagă că „legile" fonetice au o anumită durată, că, adică, numai sunetele din cuvintele existente în limbă în momentul cînd începe, ca și în momentul cînd încetează acțiunea lor, suferă modificările respective. Cu latiniștii, Pumnul mai seamănă și prin faptul că, la fel cu ei, „duce" înapoi forma cuvintelor: Laurian, la epoca latină propriu-zisă, Cipariu, la secolul al XII-lea. El însuși, de la caz la caz, dacă pot spune astfel. Esențial și la el și la ceilalți doi este să dispară deosebirile fonetice dintre cuvintele vechi, moștenite din latină, și cele noi, împrumutate sau formate pe teren românesc.

Iată cîteva exemple menite a ajuta la cunoașterea concretă a analogismului lui Pumnul. Deoarece lat. *vestimentum*, moștenit, a dat rom. *veștmînt* (la fel *jurămînt*, *legămînt* ș.a.), trebuie să spunem *despărțămînt* (nu *departament*), *evenemînt* (nu *eveniment)* etc. Tot așa *năciune* (nu *națiune*), *ocupăciune* (nu *ocupațiune)* ș.a., după modelul lui *rugăciune*<lat. *rogationem* etc. Următorul citat arată și mai clar concepția lui Pumnul: „*Despre fórma* iune *a urmat multă dispută între români. Unii adecă, neînvĕțîndu-și limba după limbămîntul* [= gramatica] *ei, ci numai de la părinți sau póte numai de la șerbitori* [= servitori], *nu înțeleg însemnătatea fórmelor și de aceea întrebuințează o fórmă lucrățivă* [= activă] *în loc de*

[1] Din *Îndreptariul cel mai nalt în vorbirea, scrierea și formarea limbei românesci*. Vezi R. Ionașcu, *Gramaticii români*, Iași, 1914, p. 224.
[2] I se spune așa, pentru că la baza sistemului său lingvistic se află analogia.

una pătimițivă [= pasivă] *sau și întors: ei dară, nesciindu-și limba, vreu să întrebuințeze fórma* re *în loc de* iune *și în loc de* re *iar tot* re, *adecă să rĕspice și pătimițivitatea și lucrățivitatea tot cu o fórmă.*"[1]

Capitolul XII

„JUNIMEA"

Contribuția Societății „Junimea" (1864 și urm.) la dezvoltarea în bune condiții a limbii noastre este foarte importantă. Mai întii, prin întemeierea revistei *Convorbiri literare*, care poate fi considerată, în multe privințe, ca o continuare a *Daciei literare* și a *României literare*. Acest lucru l-a dovedit convingător G. Ibrăileanu, în lucrarea sa *Spiritul critic în cultura românească*. Concepția cu privire la literatură și la alte aspecte ale vieții culturale romînești seamănă, într-o mare măsură, de la epoca Kogălniceanu la epoca pe care o putem numi Maiorescu, cu deosebiri mai cu seamă de detaliu, ca fapte, și de atitudine strict personală.

Am crezut că pot da numele lui Maiorescu perioadei de timp care începe cu apariția (1867) la Iași a *Convorbirilor* și se termină cu strămutarea lor la București (1885). Căci toate lucrările apărute în această revistă de-a lungul acestei perioade care discută probleme de limbă privite din punctul de vedere al rostului ei ca mijloc de expresie a culturii în sens larg au de autor pe Titu Maiorescu. Iată pe cele mai importante, atît prin problemele supuse discuției, cît și prin dimensiunile lor: *Despre scrierea limbii române* (1866); *Limba română în jurnalele din Austria* (1868); *Beția de cuvinte în „Revista contimporană"* (1873); *Neologismele* (1881). Să vedem ceva mai de aproape ideile susținute de autorul lor.

Problema ortografiei era actuală de multă vreme în momentul cînd se ocupă Maiorescu de ea. O pusese Școala ardeleană, care, dat fiind „latinismul" ei, nu putea accepta, în continuarea tradiției îndelungate, alfabetul chirilic și totodată voia să dovedească latinitatea limbii române și prin modul de a scrie cuvintele acesteia. Studiul *Despre scrierea limbei române* surprinde plăcut prin temeinicie și meticulozi-

[1] Vezi L. Șăineanu, *op. cit.*, p. 172—173.

tate, cu atît mai mult, cu cît autorul avea o formaţie de filozof. Motivarea unui sistem ortografic fonetic este valabilă şi astăzi: „... *fiecare cuvînt se scrie cum se pronunţă şi prin urmare pentru fiecare son, deosebit, trebuie o literă deosebită*". Citează pe Aron Pumnul şi pe Quintilian, care au emis, printre alţii, această idee. Maiorescu adaugă însă imediat că acest principiu „trebuie restrîns în mod esenţial". De altfel, redarea în scris a unui cuvînt întocmai cum se pronunţă este foarte grea, adesea imposibilă, mai spune el (şi vine cu fapte care susţin această idee). În orice caz, fonetismul (= scrierea fonetică), în ciuda unor imperfecţiuni, inevitabile, nu falsifică limba, cum o falsifică etimologismul (= scrierea cuvintelor în vederea recunoaşterii originii lor), preconizat de latinişti. „*Etimologismul*, spune Maiorescu, *ar sili poporul român să revie la sonurile primitive ce corespundeau unui grad de dezvoltare a noţiunilor lui, peste care astăzi a trecut de mult*". Acest argument, care se întîlneşte, într-o anumită formă, şi la Russo, care, fără vreo intenţie din partea lui Maiorescu, conservator din punct de vedere politic, are o semnificaţie culturală democratică: o ortografie etimologică împiedică răspîndirea instrucţiunii printre oamenii simpli, analfabeţi. Căci limba este purtătoarea culturii şi, prin aceasta, crearea culturii acolo unde ea lipseşte.

Mai strîns legată de istoria propriu-zisă a limbii noastre este problema neologismelor, pe care Maiorescu o studiază într-un articol (1881) de cîteva zeci de pagini. De altfel, încă de la începuturile ei, revista *Convorbiri literare* (deci Maiorescu însuşi) s-a referit adesea la necesitatea introducerii de cuvinte străine în limba noastră, ceea ce i-a adus acuzaţia de „cosmopolitism", „antinaţional" etc.

Concepţia lui Maiorescu despre neologisme este valabilă oricînd şi oriunde, indiferent de limba în discuţie (bineînţeles, unele aspecte, mai ales de detaliu, diferă de la una la alta). Deşi se înţelege de la sine şi chiar rezultă, indirect, din cele arătate pînă aici, Maiorescu este de părere că neologismele sînt necesare, dat fiind progresul pe care îl face un popor în toate ramurile de activitate. În cazul nostru, neologismele trebuie să vină din limbile romanice, înrudite cu româna, şi din latină, izvorul lor. Germana şi maghiara, cu structura lor atît de diferită de a românei, trebuie scoase din competiţie.

În ce condiţii urmează să apelăm la neologisme? Dacă există deja în limba română un cuvînt de origine latină

(moştenit sau format pe teren românesc din elemente latineşti), nu trebuie să recurgem la un sinonim neologic: avem, de ex., *împrejurare*, nu-i nevoie de *circumstanţă*, tot aşa *binecuvîntare* şi nu *benedicţiune*. Să împrumutăm neologisme numai atunci cînd nu avem în limba noastră cuvîntul care exprimă noţiunea în discuţie. Eliminarea elementelor de origine slavă nu este necesară, dimpotrivă, şi nu este nici posibilă. Aici Maiorescu dă cîteva exemple, ridicule, la prima vedere, de cuvinte latineşti propuse de Laurian şi Massim în locul celor de origine slavă: *amare* pentru *iubire*, *dracone* — *smeu*, *trabe* — *bîrnă*, *popineriu* — *cîrciumar*. În sfîrşit, dacă avem două cuvinte, unul latinesc, celălalt slav, pentru exprimarea aceleiaşi noţiuni, să renunţăm la acesta din urmă. Pentru înţelegerea corectă a concepţiei lui Maiorescu trebuie să arăt că fiecare idee este dezvoltată şi comentată, sub toate aspectele şi cu anumite rezerve impuse de teama de a generaliza afirmaţiile. Sîntem într-un domeniu labil prin însăşi natura lui şi de aceea supus, prin forţa lucrurilor, unor aprecieri mai mult ori mai puţin aproximative. În linii mari se poate spune că limba noastră s-a conformat, în mod natural, acestor norme în adoptarea şi adaptarea neologismelor.

Maiorescu nu s-a limitat, în activitatea sa de filolog (chiar dacă n-a fost, formal vorbind, un filolog propriu-zis), la enunţarea şi dezvoltarea unor idei teoretice. Ca profesor îşi dă seama că însuşirea unor idei nu este posibilă în bune condiţii, dacă nu se sprijină pe fapte. Aşa au luat naştere două articole, asupra cărora socot necesar să mă opresc. Unul poartă titlul *Limba română în jurnalele din Austria* (1868). Ideea de bază este că româna, limbă romanică, trebuie ferită de influenţe venite de la limbi neromanice. Iată ce citim la începutul studiului amintit: „*Stilul jurnaliştilor români din Transilvania, Bucovina şi Banat a ajuns într-o stare ce nu mai îngăduie tăcerea cu care a fost primită pînă acum. Prin formarea nouelor expresii şi prin construcţiunea lor sintactică compatrioţii noştri de peste Carpaţi introduc pe toate zilele în limba română o denaturare a spiritului propriu naţional, care în întinderea ei de astăzi a devenit primejdioasă, cu atît mai mult, cu cît cei ce au cauzat-o şi cei ce o continuă nu par a avea conştiinţa răului, ci răspîndesc încrederea de a fi cei mai buni stilişti ai literaturei române*". Urmează dezvoltarea temei potrivit unui plan foarte sistematic şi pe bază de citate numeroase şi semnificative. Autorul le grupează

în trei categorii, după efectele lor asupra limbii noastre: 1. germanizarea ei; 2. „îngreuierea stilului paralel cu exagerarea lui"; 3. „falsa originalitate în formarea cuvintelor și întrebuințarea lor". Iată cîteva exemple: „Pesti Naplo, organul *corporal* al partidei guvernului"; „s-a propus... *a se pune în viață*"; „D. R. *fu încredințat* cu prezintarea lor..."; „Lupta va fi cu atît mai crîncenă, *deoarece* astăzi..."; „În legătură cu acest raport și *amăsurat* paragrafului... (= *conform*...); „Bărbatul *a fost judecat* la închisoare (= condamnat)"; „tînără engleză avută *peste măsură*"; „o viață națională *conștiută* și *scoposită*; D.M. *e de părerea aceea că*..."; „Oare putem noi *să ne uităm* de acele zile?"; „un raport *informativ și opinativ*"; „Moțiunea să se *transpună* la Ministeriu"; „*Mișcămintele* politice" (= mișcările); „tineri *capaci*" (= capabili); „Steagul s-a *binezis*" (= s-a binecuvîntat) etc. etc.

Asemănător, în toate privințele, cu articolul prezentat aici mai sus este *Bețía de cuvinte în „Revista contimporană"*.[1] Dau și din acesta o serie de exemple: „*junele adolescinte*"; „Nici o voce nu răspunse, *toată lumea tăcută... păstra un silențiu lugubru*"; „cu Voltaire *în secolul XVII* și *XVIII*"; „compliment pentru *toaleta sa de un perfect bun gust*" (= toaleta unei doamne); „destinate *a face pe public* să fugă *văzînd numai* numele lui Beethoven pe afiș" ș.a. Ignoranță și dorința de a epata pe cititorul neavizat!

Este greu să venim cu fapte concrete, dar lupta lui Maiorescu n-a fost zadarnică, dimpotrivă, a contribuit la înlăturarea multora dintre exagerările relevate de dînsul. Putem fi totuși siguri că limba română, în general vorbind, a avut de cîștigat de pe urma campaniei duse contra „stricătorilor" limbii noastre naționale.

Capitolul XIII
ACADEMIA ROMÂNĂ

În 1866 ia ființă „Societatea Literară Română", devenită, un an mai tîrziu, „Societatea Academică Română" și apoi „Academia Română". Misiunea ei inițială s-a limitat la întocmirea unei Gramatici și a unui Dicționar al limbii noastre.

[1] Cu subtitlul, în paranteză, *studii de patologie literară* (1873).

Aceste opere trebuiau să servească drept model în ce privește corectitudinea pentru toți vorbitorii trecuți prin școli și, mai ales, pentru scriitori și oamenii de știință, ale căror opere, răspîndite în mii de exemplare, urmau să influențeze prin limba lor „academică" pe cei ce le citeau.

Gramatica a fost scoasă la concurs, pentru ca Academia să aibă posibilitatea de a alege, dintre mai multe, pe cea mai bună. S-au prezentat, într-adevăr, trei lucrări: I. Circa, *Gramatic'a limbei romanesci, partea I etimologi'a*, București, 1878; O. Spinazzola, a cărui gramatică, rămasă în manuscris, era cel puțin la fel de bine gramatică a limbii italiene, ca și a limbii române, de fapt, a nici uneia dintre ele (vezi o mostră mai sus, p.91) ; Timotei Cipariu, *Gramatic'a limbei romane*. I. *Analitica*. II. *Sintetica*, București, 1869, respectiv 1877. În total cca 800 pagini. A fost acceptată, bineînțeles, aceasta din urmă. Autorul s-a conformat indicațiilor date în „Program'a Societatei Academice romane", stabilită de comisia însărcinată cu organizarea concursului.

Această gramatică este pe de o parte descriptiv-istorică, iar pe de alta, normativă. În volumul I sînt studiate sunetele și formele gramaticale, existente atît în momentul alcătuirii acestei opere, cît și în epocile trecute, cu alegerea și fixarea celor considerate de autor „corecte". De obicei, el se limitează la materialul lingvistic românesc, în ciuda principiului etimologic, care i-ar fi cerut să se refere la limba latină. Destul de des el face acest lucru, invocînd-o nu numai pe ea, ci și împreună cu alte limbi romanice. Asta însemnează că avem a face cu o gramatică, în bună parte, comparată. Caracterul ei normativ apare și în recomandarea de a se înregistra și a se explica „neregularitățile", adică abaterile de la normele lingvistice consacrate. Potrivit concepției „latiniste" a „Societății Academice", ca și a autorului, neregularitățile sînt faptele nelatinești, reale sau numai presupuse astfel („ce au intratu în formele limbei"), care, bineînțeles, trebuie „regularizate", cel puțin într-o anumită măsură.

Această parte a Gramaticii lui Cipariu are o scurtă introducere, cu aspect oarecum teoretic, în legătură cu problemele „Analiticii", pe care le grupează în următorul fel: 1. *fonologic* (= analiza sunetelor elementare ale limbii);

2. *ortografie* (cînd sunetele sînt „exprese cu litere"), cu adaosul că analiza sunetelor vorbite se cheamă *fonetică*, iar cea a sunetelor scrise, *grafică*; 3. *etimologie* („tractarea despre formele elementare ale cuvintelor"), și aceasta cu mai multe părți, pe care autorul nu le mai arată. Analiza faptelor este foarte minuțioasă și de cele mai multe ori interesantă. Avem a face cu o istorie a sunetelor limbii noastre, căreia nu i-am putea aduce astăzi modificări prea multe. Și morfologia este prezentată, în general, satisfăcător, cu relativ puține lucruri inacceptabile astăzi, ceea ce nu surprinde, fiindcă această parte a gramaticii era constituită pe teze destul de solide încă de mai înainte. Unele idei amintesc foarte bine de Heliade-Rădulescu, de pildă încadrarea numeralului la adjectiv, a acestuia (cînd exprimă însușiri propriu-zise) la substantiv (mai exact, la „nume", împreună cu substantivul), considerarea participiului nu ca o formă a verbului, ci ca o parte de vorbire propriu-zisă. Ar mai fi de arătat că timpurile verbale sînt foarte numeroase, aceasta din cauză că Cipariu se conduce după situația din limba latină. Apare un „perfect al II-lea", scos din mai mult-ca-perfectul indicativ latinesc (*laudáram*, *dormíram* etc.), inexistent în românește. La fel „un prea perfect II" *(aveam laudatu)* și un „prea perfect IV" *(eram laudatu)*.

Volumul al II-lea al Gramaticii lui Cipariu *(Sintetica)* are, în general, aceleași particularități, pozitive și negative, ca și primul. Cea mai mare parte a lui este consacrată părților de vorbire. Un loc foarte extins ocupă așa zisa recțiune, adică raporturile existente între părți de propoziție dependente una de alta, pe care o împarte în recțiune nominală, recțiune pronominală, recțiune verbală și recțiune a „particulelor" (adverbul, conjuncția, prepoziția și interjecția). Recțiunii îi este opus acordul („concordațiune"), care se stabilește între părți de propoziție legate una de alta prin raporturile, după Cipariu, de coordonare (subiect-predicat, substantiv-atribut sau apoziție etc.). Și această problemă este studiată foarte amplu (aproape 100 de pagini), cu subdiviziuni după natura părților de vorbire („concordațiune numinale", „concordațiune verbale" etc.). Sintaxa propriu-zisă este redusă la topică și ocupă numai 20 de pagini, pentru că, declară autorul, regulele de construire a propoziției (și a

frazei) sînt aceleaşi în toate limbile, dat fiindcă nici „gîndirea sănătoasă“ nu diferă de la om la om. Pornind de la ideea, justă, că gîndirea logică este identică la toţi oamenii, Cipariu confundă gîndirea cu limba şi logica cu gramatica. Această confuzie este, ca să zic aşa, proclamată ca un adevăr: „... legile logicii sînt totodată şi legile sintacticii şi au valoare pentru toate limbile, pentru că toţi oamenii cugetă după aceleaşi legi“; „Propoziţiunea în forma sa cea mai simplă nu este alta decît ceea ce în logică se numeşte judecată“. Această confuzie era, în vremea lui Cipariu şi, mai cu seamă, înaintea lui, aproape generală, cum dovedesc gramaticile „raţionate“ (sau „generale“), din cauză că avea la bază filozofia idealistă.

Această gramatică are şi calităţi, dintre care unele au fost, mai mult indirect, menţionate mai sus. Foarte important este, înainte de toate, faptul că autorul ei dovedeşte capacitatea de a înţelege problemele de limbă. Cîteva exemple. Subiectul, spune el, este partea de propoziţie cea mai „nedependentă“ dintre toate, fiindcă punctul de plecare al judecăţii, şi, deci, al propoziţiei, este autorul acţiunii, adică subiectul. Între elementele alcătuitoare ale formelor verbale compuse există un raport sintactic asemănător cu cel existent între membrele unui grup sintactic, cu precizarea, pe care Cipariu n-o face, că această idee este justă din punct de vedere istoric: *am scris* provine din lat. *habeo scriptum*, unde *scriptum* este un fel de complement direct al verbului predicativ *habeo* „am“ (= posed)“, cf. *habeo epistulam scriptam*. Valabile mi se par şi observaţiile privitoare la folosirea relativelor *ce* şi *care*, a posesivelor *al lui* şi *al său*, la prezenţa şi absenţa articolului definit la substantivele precedate de *cu*, la echivalenţa sintactică dintre conjunctiv şi infinitiv precedate de verbe modale *(pot să scriu = pot scrie)* ş.a.

Probelma elaborării unei gramatici a limbii noastre n-a fost şi nici nu putea să fie socotită rezolvată prin opera, altfel valoroasă în unele privinţe, a lui Timotei Cipariu. Ea a fost reluată destul de tîrziu, după transformarea vechii Academii Române în Academia R.P. Române (apoi R.S.România). De data aceasta, graţie muncii colective în institu-

tele ei de specialitate, s-a ajuns în relativ scurtă vreme la realizarea unei opere satisfăcătoare sub mai toate aspectele ei. Prima ediţie a Gramaticii Academiei, cum i se spune de obicei, a apărut, în două volume, la Bucureşti (1954), urmate de o nouă ediţie (1963).

Această gramatică este descriptivă şi normativă: descrie faptele şi recomandă, mai exact spus, prezintă drept forme şi construcţii corecte pe acelea care se conformează regulilor limbii, aşa cum apar ele în operele scriitorilor buni, clasici sau contemporani, şi în vorbirea curentă, familiară sau populară, reprezentată, aceasta din urmă, prin producţii artistice, proverbe etc.

Deşi descriptivă, această gramatică nu neglijează aspectele mai vechi ale limbii, cînd ele ajută la înţelegerea faptelor actuale. De asemenea se recurge la limba latină în succinte introduceri istorice la capitolele importante. În modul acesta se arată legătura strînsă dintre forma modernă a limbii române şi fazele ei anterioare, adică, spus altfel, se ilustrează ideea că vorbirea omenească (în cazul de faţă, limba noastră) se află în continuă transformare. Caracterul normativ al acestei gramatici iese la iveală nu numai în formularea regulilor juste cu ajutorul citatelor, aşa cum am arătat deja, ci şi în respingerea abaterilor de la aceste reguli.

Gramatica propriu-zisă, adică structura gramaticală a limbii române (morfologia şi sintaxa), este precedată de un capitol despre lexic şi altul, acesta mai dezvoltat, despre fonetică. Gramatica unei limbi nu poate exista fără cuvinte (= lexic), iar acestea, fără sunete (= fonetică). Afară de asta, procedeul se justifică prin legătura indisolubilă dintre toate elementele alcătuitoare ale limbii. La morfologie sînt înglobate formarea cuvintelor şi sintaxa părţilor de vorbire. Sintaxa e mai dezvoltată decît morfologia, şi pe drept cuvînt.

În ce priveşte cealaltă sarcină a „Societăţii Academice“, anume elaborarea unui dicţionar al limbii noastre, am spus deja că hotărîrea s-a luat în urma unor dezbateri în sinul „societăţii“. Trebuie să ştim, pentru a înţelege just cum s-au desfăşurat lucrările, că membrii acestei societăţi erau în cea

mai mare parte „latiniști". Aceasta însemnează că dicționarul trebuia să dovedească, fără nici o îndoială, latinitatea pură a limbii noastre privită din punct de vedere lexical. Au fost propuși ca redactori Heliade-Rădulescu, a cărui prezență n-a influențat cu nimic lucrarea, August Treboniu Laurian, autor, între altele, al operei *Tentamen criticum* (vezi mai sus, p.96), și Ion Massimu, foarte puțin cunoscut ca lingvist. Rolul hotărîtor l-a avut Laurian, latinist extremist. Pentru a convinge pe oricine despre latinitatea „pură" a vocabularului românesc s-au separat cuvintele de origine latină sau presupuse astfel de cele nelatinești. Cele dintîi au umplut două volume cu un total de 2 864 de pagini, celelalte, un volum de 584 de pagini, deci aproape o cincime din numărul celor dintîi. Numai partea cu elemente latinești purta titlul de „dicționar" (*Dictionariulu limbei române*), cealaltă a fost numită „glosar" *(Glossariu care coprinde vorbele din limba romana, străine prin originea sau form'a loru, cumu și celle de origine indouiosa)*, așadar cuvinte de categoria a doua, am putea spune. Căci glosarele sînt colecții de cuvinte regionale sau de cuvinte existente într-o operă literară etc., care trebuie explicate. De fapt, „Dicționarul" conține foarte multe cuvinte care ori nu sînt latinești, ca origine, ori lipsesc pur și simplu din limba noastră, fiind simple invenții ale autorilor. La aceste grave lipsuri trebuie adăugată grafia latinizantă, care falsifică aspectul, făcîndu-le de nerecunoscut, a cuvintelor într-adevăr de origine latină transmise limbii noastre.

„Dicționarul" a apărut în fascicule, ceea ce a făcut posibilă o discuție publică, atît în Societatea Academică, prin membrii ei, cît și în afară. Critici serioase au adus N. Quintescu și Alexandru Odobescu, acesta din urmă fără... menajamente. Toate însă fără efect. Autorii și-au continuat munca pînă la capăt. În 1876 a apărut ultima parte a acestui dicționar academic. Se poate spune că, odată cu acest eveniment, s-a produs unul, mult mai important: compromiterea oarecum definitivă a latinismului. Faptul că s-au mai găsit partizani, întîrziați și fără vreo valoare vrednică de luat în considerație, nu contează. Acest curent, care, din punct de vedere politic, a influențat favorabil opinia publică tocmai în perioada care

avea mai mare nevoie de încredere în rostul românilor ca națiune tînără, și-a încheiat existența printr-un fel de sinucidere: nu mai avea nevoie să fie combătut, căci condamnarea și-a pronunțat-o singur, cu opera care, în intenția autorilor ei, trebuia să însemneze triumful latinismului.

Deoarece în acest capitol este vorba de Academia Română, cred că se impune să-i prezint, sumar, activitatea în domeniul lingvisticii naționale, chiar dacă ajungem pînă în zilele noastre.

După eșecul lui Laurian și Massim, Academia a însărcinat pe B.P. Hasdeu cu reluarea lucrului la dicționar. Această uriașă personalitate a științei și literaturii noastre a acceptat invitația și a lucrat, timp de 13 ani (între 1884 și 1897), la elaborarea operei pe care a intitulat-o *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și poporane a românilor*. Pornind de la ideea, greșită și neconformă cu intențiile Academiei, că avem nevoie de un dicționar enciclopedic, Hasdeu a încărcat articolele operei sale cu tot ce știa el despre noțiunea sau obiectul desemnat prin cuvîntul respectiv. Și, trebuie spus, el știa extraordinar de multe lucruri. Rezultatul era de prevăzut: dacă ar fi continuat munca așa cum a realizat-o (litera *A* și litera *B* pînă la cuvîntul *bărbat)*, i-ar fi trebuit aproximativ 150 de ani ca să-l termine. Academia i-a retras încrederea și a însărcinat cu întocmirea dicționarului pe Alexandru Philippide (1897). Și această încercare dă greș, deși în condiții onorabile pentru autor. În opt ani de muncă, fostul meu profesor a redactat literele A,B,C și parte din D, așadar cam o cincime sau, poate, chiar o pătrime. Philippide a primit de la Hasdeu, potrivit contractului cu Academia, tot fișierul acestuia, pe care însă l-a îmbogățit substanțial cu material din scrieri aparținînd secolelor XVI-XIX. Academia, îngrijorată că trece vremea și lucrarea progresează foarte încet, a respins cererea lui Philippide de a i se acorda cîțiva ani în plus pentru ducerea ei la bun sfîrșit și s-a adresat lui Sextil Pușcariu s-o reia de la capăt, dată fiind concepția lexicografică a acestuia. (Era autorul unui „Dicționar etimologic al limbii române. Elementele latinești".) În 1914 a izbucnit primul război mondial. Pușcariu, cetățean

austro-ungar (născut şi trăitor în Transilvania), a fost mobilizat şi nu s-a mai putut ocupa de dicţionar decît după 1918, cînd, a trecut de la Universitatea din Cernăuţi, unde avusese catedra de Filologie română, la cea din Cluj. Spre deosebire de predecesorii săi, care lucraseră singuri ca redactori propriu-zişi, el a apelat, pentru această operaţie, la lingvişti bine pregătiţi (N. Drăganu, T. Capidan ş.a.), urmînd ca el însuşi să dea formă definitivă articolelor din dicţionar redactate de aceştia. Cu toate acestea, munca a mers greu şi, din cauza celui de-al doilea război mondial, ea a stagnat un număr de ani. În 1949, după transformarea Academiei Române în Academia R.P.Române, a reînceput lucrul la Dicţionar, şi anume la literele de la M încolo. Căci A, B, C, D, F, G, H, I, J şi parte din L apăruseră deja. Numărul colaboratorilor a crescut enorm, datorită faptului că la Cluj, Bucureşti şi Iaşi s-au creat institute de cercetări lingvistice. Se lucrează intens şi organizat, şi totuşi ultimele litere ale dicţionarului nu sînt încă redactate.

Trebuie arătat, pentru onoarea lingvisticii româneşti, că, spre deosebire de opere lexicografice străine, tot academice, Dicţionarul Academiei R.S. România înregistrează şi studiază absolut toate cuvintele limbii noastre atestate în scrieri de tot felul, dar şi „comunicate", din vorbirea curentă, familiară sau populară, de diverşi corespondenţi. De aceea, în momentul cînd va fi gata şi din punctul de vedere al imprimării, putem afirma că va fi o operă lexicografică, de acest gen unică în lume.

Capitolul XIV

LUCRĂRI INDIVIDUALE

Spre deosebire de ceea ce am arătat în capitolul precedent, unde m-am ocupat de lucrări colective, au apărut, paralel cu ele, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi la începutul celui următor, o serie de lucrări gramaticale şi lexicale

care au îmbogățit și adîncit istoria limbii noastre. Le prezint, destul de sumar, în cele ce urmează.

Gramatica română. Fonetica și Morfologia, Iași, 1892, de Alexandru Lambrior. Lucrare apărută postum a celui dintîi lingvist român cu formație științifică riguroasă (fost elev al lui Gaston Paris, conducătorul cercetărilor filologice franceze în a doua jumătate a secolului trecut). În timpul vieții sale a văzut lumina tiparului (Iași, 1882) *Carte de citire*, o antologie de texte aparținînd tuturor epocilor, precedată de o introducere istorică destul de amplă privitoare la fonetica și morfologia limbii române. Punctul de vedere istoric intervine și în cercetarea faptelor de limbă aparținînd acestor două sectoare ale limbii. Lambrior întrece cu mult pe Cipariu, inauguratorul studiilor de istorie a limbii, lucru explicabil prin pregătirea sa temeinică și prin obiectivitatea (rezultat al acestei pregătiri) cu care analizează și interpretează faptele. Datorită studiilor făcute la Paris, acest lingvist recurge adeseori la situația din alte limbi romanice pentru a înțelege, în cadrul întregii Romanii, evoluția faptelor românești pe care le studiază.

Contemporan, mai tînăr, al lui Lambrior a fost H.Tiktin, autorul unei *Gramatici române* în două volume *(Etimologia și Sintaxa)*, Iași, 1891. În intenția autorului, această carte trebuia să fie, cum a și fost, un manual pentru școlile medii. Ea este în același timp o lucrare științifică de nivel superior, care a contribuit, în mare măsură, la progresul cercetării în istoria limbii noastre. În prefață se insistă asupra nevoii de a se unifica pronunțarea, pornind de la graiul muntenesc, care încă de pe atunci căpătase prestigiu, cu condiția de a se respecta tradiția limbii scrise. Se recomandă ortografia fonetică, opusă celei oficiale, în cea mai mare parte etimologică. În sfîrșit, se arată că în orice moment aspectul limbii este produsul unei evoluții firești, care trebuie cunoscută pentru a fi înțeles just.

Foarte originală este *Gramatică elementară a limbii române*, Iași, 1897, de A. Philippide. Autorul explică și justifică originalitatea lucrării sale, invocînd scopul întocmirii ei. Fiind însărcinat, cum am văzut la p. 109, cu elaborarea Dicționarului Academiei, avea nevoie de o gramatică în care „să se gă-

sească catalogate formele limbii comune, înţelesurile acestor forme [= funcţiunea sintactică a cazurilor, modurilor etc. şi numeroase exemple". Deşi „elementară", această gramatică nu se adresează elevilor sau oamenilor obişnuiţi, care caută îndrumări în ce priveşte corectitudinea limbii. Autorului îi trebuia o astfel de gramatică şi pentru istoria limbii noastre, pe care o preda ca profesor. Ţinînd seamă de acest fapt, esenţial, putem spune că avem a face cu o lucrare foarte valoroasă şi totodată utilă prin marea bogăţie a materialului de fapte şi prin analizarea lui după numeroase şi subtile criterii.

Gramatica limbii române, Bucureşti, 1937 de Iorgu Iordan este o lucrare cu caracter practic sau, mai bine zis, normativ, în sensul de îndrumare a celor nedumeriţi în ce priveşte corectitudinea limbii, şi cu caracter descriptiv fără incursiuni în fazele ei anterioare. Fonetica şi morfologia ocupă partea mai mare a acestei lucrări, pentru că, spune autorul, „în aceste domenii se comit ori se pot comite cele mai numeroase greşeli". Afară de asta, funcţiunea diverselor forme ale cuvintelor flexionare, problemă, în fond, de sintaxă, este studiată la „Morfologie", pentru a se evita separarea formei propriu-zise de conţinutul pe care îl exprimă.

Gramatica limbii române, Bucureşti, 1945[1], de Al. Rosetti şi J. Byck se caracterizează, înainte de toate, prin anumite noutăţi, produs al progresului studiilor lingvistice pe plan internaţional. Circa 60 de pagini sînt consacrate „stilisticii": un număr de texte literare selectate după criterii estetice şi grupate după natura stilului folosit de autori (oral, romantic, retoric, expozitiv etc.), cu scurte explicaţii şi comentarii la fiecare. „Fonetica" este, de fapt, fonologie: se prezintă fonemele, adică valoarea funcţională a sunetelor, nu sunetele înseşi, realizarea materială a fonemelor. Faptele înregistrate şi analizate sînt numeroase, iar interpretarea lor, adesea subtilă. Gramatica propriu-zisă, aş spune practică, ocupă un loc destul de redus, ceea ce vine în contradicţie cu titlul lucrării, în realitate cu scopul urmărit, dacă nu uităm că autorii se adresează, ca în orice gramatică, unui public larg, nu

---

[1] Ediţia a II-a. Prima a apărut în 1943.

specialiştilor. Separarea foneticii de fonologie (vezi mai sus) merge paralel cu separarea morfologiei de sintaxă, pe care o anunţă şi o motivează în prefaţă: „Spre deosebire de alţi autori, am separat, în cartea noastră, faptele care aparţin morfologiei de acelea care aparţin sintaxei; ...În concepţia noastră, morfologia operează cu semnul lingvistic (forma lingvistică sau cuvîntul) şi are drept scop să descrie sistemul în care intră semnele (formele sau cuvintele) unei limbi şi să lămurească funcţiunea şi valoarea sau sensul acestor semne. Sintaxa, de altă parte, descrie construcţia cuvintelor, relaţiile şi rolul cuvintelor în frază". În ediţia a II-a, acest procedeu a fost aplicat şi mai strict: „Unele fapte cuprinse în capitolul morfologiei sînt trecute aici la sintaxă, delimitîndu-se în felul acesta cu mai multă stricteţe cele două domenii". Acest punct de vedere nu poate fi acceptat. Morfologia şi sintaxa constituie o unitate asemănătoare cu aceea dintre „formă" şi „conţinut" şi prin aceasta se condiţionează reciproc. De altfel, definiţia pe care o dau ei morfologiei (descrierea semnelor, adică a formelor, şi funcţiunea lor) vine în contradicţie cu separarea morfologiei de sintaxă. În prefaţă se spune că această gramatică este şi normativă. În realitate, autorii iau extrem de rar atitudine în cazuri dificile; de cele mai multe ori înregistrează pur şi simplu faptele, chiar atunci cînd ele se abat de la normele corecte ale limbii.

O gramatică „parţială" a limbii noastre este *Elemente de sintaxă a limbii române*, de Nicolae Drăganu, fost profesor la Universitatea din Cluj-Napoca şi membru activ al Academiei Române. A apărut (Bucureşti, 1945) după moartea autorului, care plănuise un „Manual elementar de sintaxă". Această lucrare nu este deloc „elementară", cum o califică, din modestie, autorul. Mai degrabă, dimpotrivă, întrucît conţine lucruri care nu sînt deloc accesibile unui cititor neavizat. Foarte numeroase şi variate sînt citatele din texte aparţinînd tuturor epocilor limbii noastre. Ele sînt şi bine alese pentru ilustrarea şi înţelegerea uşoară a problemelor supuse cercetării. Anumite fapte sintactice, absente sau tratate sumar în alte gramatici, sînt studiate în detaliu, cu rezultate mai mult decît satisfăcătoare, de pildă, intonaţia,

ca mijloc de exprimare a modalității, variabilă după felul propozițiilor (o serie de scheme ajută la înțelegerea situației în fiecare caz special) sau brahilogia (*bună ziua!*, *ajutor!* etc. sînt, ca conținut, propoziții depline) și elipsa (absența unor elemente ale propoziției, care nu încetează, prin aceasta, de a fi propoziție autentică). Uneori autorul exagerează, cred eu, această tendință de brahilogie (sau breviloevență, cum spun alții) privită din punct de vedere strict gramatical. Astfel interjecțiile și vocativul sînt puse alături de imperative și de verbele predicative impersonale, ceea ce însemnează că le consideră, ca înțeles, drept propoziții.

Ar mai fi de amintit, pentru a încheia acest capitol, *Limba română contemporană* de Iorgu Iordan, apărută la București în 1954 (ediția a doua, 1956). Autorul s-a conformat unei „programe analitice", întocmită sub auspiciile Ministerului Învățămîntului și Educației. Este un manual universitar, foarte amplu, care poate fi considerat, într-o anumită măsură, ca o gramatică a limbii noastre (gramatică descriptivă, cu incursiuni, scurte și nu prea numeroase, în epocile anterioare), cu introduceri teoretice, de obicei ample, la capitolele și paragrafele mai importante, și cu analiza dezvoltată a faptelor, foarte numeroase și variate. Elaborată „sub presiune", ca să zic așa, această voluminoasă lucrare se resimte de climatul intelectual și politic al momentului (1950 și urm.) și de aceea valoarea ei științifică, reală și incontestabilă, a avut de suferit. Cu aceste rezerve, ea poate fi consultată și astăzi.

O lucrare similară, intitulată la fel și destinată, în primul rînd, tot studenților, a fost elaborată de catedra de Limba română contemporană a Facultății de Filologie din București sub conducerea acad. Ion Coteanu[1]. Mult mai puțin bogată în fapte și chiar în analizarea propriu-zisă a lor decît geamăna ei prezentată mai sus, această lucrare vine cu noutăți teoretice și metodologice, valabile în momentul apariției. Pentru cititorii oarecum pregătiți și, în orice caz, pasionați de studiile lingvistice acest manual însemnează un pas înainte

[1] *Limba română contemporană*, 2 volume, București, 1974.

serios, care, fructificat cu spirit critic, duce, evident, la îmbogăţirea bagajului de cunoştinţe şi la dezvoltarea deprinderilor de a aborda probleme teoretice. Marea majoritate a cititorilor nu îndeplinesc aceste condiţii şi se aleg cu puţine lucruri de pe urma lecturii, fie şi foarte atentă, a acestui manual.

Capitolul XV

GRAMATICA ACADEMIEI

Prima ediţie a acestei lucrări a apărut, la Bucureşti, în 1954, în două volume. Este superioară tuturor predecesoarelor ei. Îmbină toate calităţile celor mai bune dintre acestea, de pildă, atitudinea obiectivă în interpretarea faptelor, bogăţia şi varietatea materialului documentar, atenţia acordată sintaxei. Trebuie adăugat că toate aceste calităţi se găsesc în gramatica de faţă într-o măsură mult mai mare decît în cele mai bune dintre premergătoarele ei. Explicaţia acestei situaţii unice trebuie căutată, înainte de toate, într-o concepţie superioară despre limbajul uman şi despre toate realizările concrete ale acestuia, care sînt limbile propriu-zise, printre care şi româna.

Această gramatică este descriptivă şi normativă: descrie faptele gramaticale existente astăzi în limba noastră şi totodată recomandă, mai exact spus, prezintă drept forme şi construcţii corecte pe acelea care se conformează regulilor limbii, aşa cum rezultă ele din operele scriitorilor buni, clasici şi contemporani, precum şi din vorbirea curentă, familiară sau populară, reprezentată, aceasta din urmă, prin producţii artistice, proverbe etc.

Deşi descriptivă, această gramatică ia în consideraţie şi aspectele anterioare ale limbii române, mai întîi prin aceea că cercetarea faptelor nu se limitează la limba secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, ci merge adesea înapoi, pentru anumite stări de lucruri, pînă în secolul al XVI-lea, apoi, şi, mai ales, prin scurte, dar cuprinzătoare, introduceri istorice la prin-

cipalele capitole, unde se descrie situaţia din latină. În felul acesta se arată legătura strînsă dintre aspectul modern al limbii române şi fazele ei anterioare, adică, altfel spus, se ilustrează ideea că vorbirea omenească (în cazul de faţă limba noastră) se află în continuă transformare.

Caracterul normativ al acestrei gramatici iese la iveală nu numai în formularea regulilor juste cu ajutorul citatelor, aşa cum am arătat, ci şi în critica abaterilor de la aceste reguli.

Cred că intervenţia autorilor, în sensul respingerii greşelilor, ar fi trebuit să fie mai frecventă şi, uneori, mai hotărîtă. Căci, deşi astăzi se scrie şi se vorbeşte, în general, mai bine decît altădată, apar încă numeroase greşeli, chiar în opere literare şi ştiinţifice, ca să nu mai vorbesc de traducerile din limbi străine, care amintesc adesea, prin imitarea servilă a originalului, de textele traduse din secolele trecute. Nici limba presei cotidiene nu este, cum ar trebui să fie totdeauna, un model pentru cititorii ei. La fel se prezintă lucrurile şi în cazul unor cuvîntări şi conferinţe publice, care şi ele, deşi vorbite *(verba volant!)*, trebuie să fie un exemplu de corectitudine lingvistică.

După cum se ştie, gramatica limbii, adică structura gramaticală a ei, este alcătuită din morfologie şi sintaxă. Autorii acestei gramatici au crezut necesar să introducă la începutul volumului I două capitole ale căror probleme nu aparţin în mod strict gramaticii. Este vorba de vocabular (20 de pagini) şi de fonetică (48 pagini). Ei au pornit de la ideea că gramatica propriu-zisă foloseşte în realizarea ei concretă (vorbită şi scrisă) cuvinte (= vocabularul) şi că acestea sînt alcătuite din sunete (= fonetică). Procedeul se justifică şi din punct de vedere teoretic. El ilustrează legătura indisolubilă dintre toate elementele alcătuitoare ale limbii. Restul acestui volum (aproape 300 de pagini) este consacrat morfologiei, în care sînt înglobate formarea cuvintelor şi sintaxa părţilor de vorbire. Volumul al II-lea conţine sintaxa propriu-zisă (= sintaxa propoziţiei şi sintaxa frazei) şi are ceva mai multe pagini decît primul. Numeroase probleme, neglijate mai totdeauna, şi nu numai în lucrări de gramatică, sînt tratate în capitolul despre sintaxa frazei, şi anume: vorbirea directă,

vorbirea indirectă, elipsa, repetiția, cuvinte și construcții incidente, accentul și intonația.

Caracterul riguros științific al acestei gramatici se manifestă și în anexele menite să înlesnească consultarea ei și controlul citatelor. Fiecare volum are, la sfîrșit, o bibliografie (lista operelor din care s-a cules materialul documentar, respectiv 9 pagini), un indice de materii și un indice de cuvinte. Folosirea ei este mult ușurată și prin extrem de bogatul „cuprins" (lista capitolelor și paragrafelor: 12 pagini la vol. I, 13 pagini la vol. II).

Alte amănunte nu cred util să dau, pentru motivul că această gramatică trebuie studiată serios și consultată în orice moment de către toți oamenii care se interesează de problemele limbii noastre și, în primul rînd, de către studenții Facultății de limba și literatura română, viitori profesori de această materie. Eu m-am limitat la o prezentare de ansamblu, cu aprecieri de ordin general, al căror scop a fost să atrag atenția asupra acestei opere valoroase.

O nouă ediție a apărut în 1963. Diferă de prima prin renunțarea la capitolele „Vocabularul" și „Fonetica" (vezi mai sus), care au fost înlocuite, oarecum, prin analiza raporturilor dintre gramatică, lexic și fonetică (aceasta, în cadrul *Introducerii*, foarte ample). A fost lăsat la o parte și *Cuvînt înainte*, în care se discutau probleme de lingvistică generală și se făcea istoricul lucrărilor de gramatică a limbii române. La fel s-a procedat cu informațiile de natură istorică existente la începutul unor capitole și paragrafe. În sfîrșit, s-a ținut seamă de studiile gramaticale publicate după apariția primei ediții.

Un fel de rezumat al ediției din 1954, destinat unui public larg, a apărut în 1956 sub titlul *Limba română. Fonetică. Vocabular. Gramatică.*

Capitolul XVI

ASPECTELE TERITORIALE ALE LIMBII ROMÂNE

La fel cu atîtea alte idiome ale globului, limba noastră are mai multe aspecte sau variante de la o regiune la alta, de la un grup social la altul etc. Ele sînt produsul condițiilor istorice în sensul larg al cuvîntului.

Discuția dusă pînă aici a avut drept obiect limba română așa cum s-a vorbit și se mai vorbește în fosta provincie romană Dacia. De aceea i se spune, cînd este vorba și de celelalte variante ale românei „generale", comune, dacoromâna, alături și în opoziție cu care avem aromâna (sau, cum i se mai zice, macedoromâna), meglenoromâna și istroromâna, toate vorbite în Peninsula Balcanică.

La începuturile ei, limba romanică din Europa orientală, care nu devenise încă română propriu-zisă, era relativ unitară. În a doua jumătate a secolului al VI-lea și de-a lungul celui următor, aproximativ vorbind, slavii, veniți din părțile Poloniei de astăzi, au invadat Peninsula Balcanică, unde s-au stabilit pentru totdeauna, organizîndu-se treptat în state (Bulgaria și Serbia de mai tîrziu). Populația romanică din teritoriile de la nord și de la sud de Dunăre a cedat în fața presiunii invadatorilor, dizlocîndu-se și fragmentîndu-se. Partea împinsă spre sud sînt aromânii și meglenoromânii (sau megleniții) de astăzi, cea împinsă spre vest sînt istroromânii, iar cea rămasă la nord de Dunăre, împreună cu partea împinsă spre nord, sînt dacoromânii.

Aromânii, numiți așa, pentru că în vorbirea lor *armân* este al nostru *român*, cu un *a-* (protetic), ca în toate cuvintele latinești moștenite care încep cu *r-* (cf. *arîu* = *rîu*, *arîs* = *rîs* ș.a.), au trăit și trăiesc pînă astăzi nu numai în Macedonia, ci și în Bulgaria, Iugoslavia, Albania și Grecia. De aceea, fie zis în treacăt, denumirea *macedoromâni* poate induce în eroare.

Meglenoromânii, mult mai puțin numeroși (aromânii sînt sau erau pînă nu tare de mult cîteva sute de mii), trăiesc în regiunea Meglen, nu departe de golful Salonic. Istroromânii, cei mai puțin numeroși (pe cale de dispariție), trăiesc în regiunea iugoslavă din preajma orașului Fiume.

Aceste trei dialecte sînt, în general, arhaice. Păstrează o serie de particularități, în toate sectoarele, din epoca limbii române comune, pe care le-a avut și dacoromâna în epoca ei anterioară secolului al XVI-lea. Pentru ca cititorii să-și poată face o idee, fie și vagă, despre înfățișarea acestor dialecte românești, dau în cele ce urmează cîte o mostră din fiecare.

„*Tu ațcà etă binà un amiră cu mul'ere-sa. Nişĭ avea maşĭ un fičor. După multu puțin murì amirăroańa, aşì că amirălu si nsură a daoa oară. Cu a daoa mul'ere nîs amintà ună feată. Feata, după ți criscù puțîn, s-duțeà la sculie de-adún cu frate-su, ma ea erà multu disčiptată şi nvițà cama ğine di fičorlu*". Transpus în dacoromână: „În acea vreme [= în vremea de demult] trăia un împărat cu soția [= muierea] sa. Dînşii aveau numai un băiat. După un timp muri împărăteasa, aşa că împăratul se-nsură a doua oară. Cu a doua soție el dobîndi o fată. Fata, după ce crescu puțin, se ducea la şcoală împreună cu frate-său, dar ea era foarte deşteaptă şi-nvăța mai bine decît băiatul. (Pericle Papahagi, *Basme aromâne şi glosar*, Bucureşti, 1906, p. 75.)

„*Un ŭom li sfărşğ l'ęmnili, ați vită nu vę să ăncarcă. Țirù prin maală şi dunǫ nǫŭ măgarĭ. Şi chinisì si ducă la lęmni. Ca si dusi pǫnă an un loc, că l'ĭa numirǵ măgaril'ĭ, ŭopt l'ĭa scoasi, că țela de sup ĭel nu la puneà*". „Unui om i se isprăvíră lemnele, apoi [= dar] nu avea vită ca să le încarce. Ceru prin mahala şi adună nouă măgari. Şi porni să[-i] ducă la lemne. Cînd se duse pînă la un loc, dacă îi numără măgarii opt îi scoase [= ieşiră la număr opt], fiindcă pe cel de supt le nu-l punea [la socoteală]". (Pericle N. Papahagi, *Megleno-românii*, Bucureşti, 1902, p. 152.)

„*... odgovorit-au cărli ăste? Noi̯ ăsmo trinai̯st fråț tot de un câce şi de o mâi̯c, ş-acmo amnoț ńuntrų. Şi-l' ăntrębę če voi̯ ćerşiț. Noi̯ ćerşin a noştre l'ube. Noi̯ ne ręn râda ănsură după trinai̯st surăr ca si ăsmo noi trinai̯st fråț. Iel'zis-au bire. Iuşto i̯o âm trinai̯st fil'ė si ontrat pripravit l-a ćira*". „...au răspuns: «Cine sînteți?» — Noi sîntem 13 frați, toți [născuți] dintr-un tată şi dintr-o mamă. Şi atunci [au răspuns]: «Intrați înnăuntru!» Şi-i întreabă: «Ce căutați?» — «Căutăm iubitele noastre. Ne-am însura bucuros cu 13 surori, după cum sîntem şi noi 13 frați. zis-au ei. «Bine, tocmai am şi eu 13 fiice. Şi îndată le-au gătit cina". (Sextil Puşcariu, *Studii istroromâne* III, Bucureşti, 1929, p. 149,)

Comparația acestor trei texte, care se impune de la prima vedere, arată că „românitatea" lor diferă mult de la unul la altul. Cel mai uşor de recunoscut ca românesc este primul, în dialectul aromân, iar cel mai greu, ultimul, în dialectul

istroromân. Al doilea stă la mijloc, mai apropiat de dacoromână decît de aromână. Deosebirile se explică prin condițiile istorice în care au apărut și s-au dezvoltat. Printre aceste condiții un rol important a jucat și joacă apropierea sau depărtarea de regiunea în care s-a format limba noastră ca idiom de sine stătător. O privire pe harta Peninsulei Balcanice și a Daciei este suficientă pentru cunoașterea și aprecierea situației. Alt factor, foarte important și el, îl constituie numărul vorbitorilor. Aromânii sînt și astăzi destul de numeroși, pe cînd istroromânii par a fi în ajunul, destul de apropiat, al dispariției lor ca vorbitori ai graiului lor matern. Să nu uităm apoi condițiile social-politice: starea materială bună a aromânilor, în opoziție cu a celorlalți, în special cu a istroromânilor, aceștia, toți, muncitori manuali, prost plătiți, și raportul de forțe dintre ei și populațiile vorbitoare ale altor limbi, în mijlocul cărora trăiesc.

Dacoromâna, singurul dialect care posedă o variantă literară, existentă de cîteva secole și mereu în dezvoltare, are mai multe graiuri sau, mai exact, grupuri de graiuri, care constituie două mari unități: moldovenesc și muntenesc, primul cu mai mulți vorbitori, întrucît cuprinde, aproximativ, partea apuseană a Olteniei, Banatul, vestul, centrul și nordul Ardealului propriu-zis, Maramureșul, Bucovina și Moldova. În linii mari, cauzele acestei ramificații a dialectului dacoromân sînt identice sau foarte asemănătoare cu acelea care au dus la fragmentarea românei comune (sau primitive) în dialectele amintite.

Capitolul XVII

LIMBA ROMÂNĂ ACTUALĂ

Cele aproape cinci secole de folosire în scris a limbii noastre au ajutat-o să-și îmbogățească treptat toate posibilitățile și toate mijloacele de expresie, indiferent de conținut. Din acest punct de vedere, ea poate fi pusă alături de limbi ca franceza sau italiana, bineînțeles, la oarecare distanță

de acestea, care au o existență scriptică de peste un mileniu. Îmbogățirea aceasta se face în continuare prin împrumuturi, dar, într-o măsură cu mult mai mare, prin propriile ei mijloace. Se împrumută, în general, numai cuvintele care exprimă noțiuni noi, necunoscute mai înainte. Formațiile românești propriu-zise sînt derivatele și compusele de la teme existente deja în limbă. Cît de activă a fost și este româna în acest sens dovedesc cele trei volume publicate de Academia R.S.România în care se studiază sufixele, prefixele și compusele propriu-zise. Acestora din urmă li s-au consacrat în vremea din urmă o serie de lucrări. Este vorba de compuse noi, multe dintre ele încă nesudate, din cauza apariției lor foarte recente în limba noastră. În ce privește împrumuturile, ele continuă să se facă, înainte de toate, din limba franceză, potrivit unei tradiții multiseculare și grație, mai ales, înrudirii structurale a acestei limbi cu româna. După franceză urmează engleza, care, dată fiind poziția ei forte pe plan mondial, exercită o influență, adesea tiranică, asupra multor limbi actuale. Destul de des cuvintele englezești noi le primim prin intermediu francez, bineînțeles, în cazul cînd ele se găsesc și în limba lui Molière.

O influență, destul de puternică pînă nu de mult, a fost cea rusească[1]. Ea s-a manifestat încă din secolul al XIX-lea, în epoca Regulamentului organic, datorită împrejurărilor istorice (ocuparea de către ruși a Principatelor românești), după care a slăbit pînă la dispariție. După 23 August 1944 au pătruns numeroase cuvinte rusești în limba română, ulterior ele s-au împuținat, ajungîndu-se astăzi la o situație mai mult ori mai puțin normală.

Atît împrumuturile, cît și creațiile proprii au nevoie de control, mai exact spus, de spirit critic. Explozia publicistică din ultima vreme duce la exagerări, și foarte numeroase și contrarii sistemului nostru lingvistic, așa cum s-a constituit el de la început și cum a continuat să se dezvolte pe bazele dobîndite prin moștenirea latină. Aceste exagerări se explică printr-un fel de entuziasm „creator", acceptabil, în sine, dar cu... măsură, aliat, de foarte multe ori, cu ignoran-

[1] Cf. Iorgu Iordan, *Influențe rusești asupra limbii române*, în „Memoriile Academiei R.P.R.", 1949.

ța, sub toate formele acesteia. Avem publiciști, în sens larg, printre ei chiar scriitori merituoși, care își închipuie că limba, creația cea mai veche și cea mai caracteristică a unui popor, poate fi tratată (era să spun, fără a... greși, maltratată) după gustul și capriciile oricărui cetățean care știe să citească și să scrie. Se uită că limba e un produs colectiv în sensul cel mai strict al termenului, creație a întregului popor, și că, prin urmare, membrii colectivității sînt obligați s-o respecte și să se supună normelor ei, cel puțin tot așa de severe ca și normele de ordin administrativ stabilite pentru buna conviețuire a cetățenilor.

Reacții contra acestor manifestări, adesea anarhice, n-au lipsit. Cea mai serioasă, un fel de continuare, după un început foarte modest și necontinuat de acum aproape două secole (peste munți), este acțiunea de c u l t i v a r e a l i m b i i. Inițiativa — trebuie spus pentru restabilirea adevărului — a fost luată, acum aproape 25 de ani, de autorul acestei cărți. (Limba nu este un produs al voinței omului și, deci, nu poate fi modificată de el în conformitate cu anumite idei ale lui.) Puțină vreme după asta, lucrurile s-au limpezit, și astfel s-a creat, pe lîngă Prezidiul Academiei R.S. România, o Comisie de cultivare a limbii. S-au înmulțit și continuă să se înmulțească studiile și articolele consacrate acestei probleme. Cînd și cînd apare chiar și cîte o carte, cu cîteva sute de pagini, avînd aceleași preocupări. Articole apar nu numai în revistele de specialitate sau (mai rar) de cultură generală, ci și în ziarele mai răspîndite. Unele edituri și instituții diverse manifestă de asemenea preocupări de acest fel. Părerea mea, pe care am prezentat-o la o ședință organizată de Academia „Ștefan Gheorghiu", este ca editurile și instituțiile mai importante să aibă consultanți științifici pentru probleme de limbă.

Academia R.S.România, care n-a uitat că străbuna ei de acum un secol și mai bine a fost creată tocmai pentru cultivarea limbii prin elaborarea unei Gramatici și a unui Dicționar, să zicem „model", face tot ce poate în acest sens. Anul acesta (1982) a publicat *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* (696 pagini in 8°). Iată o carte de căpătîi pentru toți mînuitorii limbii noastre, mai întîi

în scris (fiindcă... *scripta manent!*), dar şi oral (mă gîndesc la profesorii de toate gradele, la conferenţiarii publici etc.). Ea îi poate ajuta la dezvoltarea respectului de care aminteam mai sus şi care este, calitativ vorbind, cel puţin la fel de firesc ca acela pentru părinţii noştri propriu-zişi. Fără aceştia noi n-am putea exista, tot aşa cum fără limba pe care ne-au transmis-o odată cu viaţa n-am putea exista ca fiinţe cuvîntătoare şi ca popor vrednic de a sta alături, fără jenă, dimpotrivă, cu toată demnitatea, din punct de vedere intelectual, alături de popoarele cu adevărat înaintate ale lumii.

[illegible] să se supună normelor și, cel puțin tot așa de strict ca și normele de ordin administrativ stabilite pentru buna conviețuire a cetățenilor.

Reacții contra acestor manifestări, adesea anarhice, n-au lipsit. Cum s-a văzut, ele au fost de mult timp, după un început foarte modest și necontinuat de [illegible], se [illegible] cultivarea limbii — trebuie spus pentru restabilirea adevărului — a fost tăcută, cum apreciază unii din autorii acestei cărți, [illegible] nu este un produs al [illegible] și, deci, nu poate fi considerată [illegible] Puțină vreme după aceea, [illegible], s-a creat, pe lîngă Prezidiul Academiei R.S. România, o Comisie de cultivare a limbii. S-au înmulțit și continuă să se înmulțească studiile și articolele consacrate acestei probleme. Cînd și cînd apare cîte o carte, cu cîteva sute de pagini [illegible] Articole apar nu numai în reviste de specialitate sau (unei cer) de cultură generală, ci și în ziarele mai răspîndite. Unele edituri și instituții diverse manifestă [illegible] preocupări de acest fel. Părerea mea, pe care am prezentat-o la o ședință organizată de Academia „Ștefan Gheorghiu", este că editurile și instituțiile mai importante să aibă consultanți științifici pentru probleme de limbă.

Academia R.S. România, care n-a uitat că elaborarea și [illegible] a fost creată tocmai pentru cultivarea limbii prin elaborarea unei Gramatici și a unui Dicționar al [illegible] „model", face tot ce poate în acest sens. Anul acesta (1982) a publicat *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* (696 pagini in 8°), lucrare [illegible] utilă pentru toți vorbitorii limbii noastre, mai întîi

CUPRINS

Redactor : ANICUȚA TUDOR
Tehnoredactor : OLIMPIU POPA

Coli de tipar : 8
Bun de tipar : 17.02.1983

Comanda nr. 20 670
Combinatul poligrafic
„CASA SCÎNTEII"
București — R.S.R.

Lei 7,50